

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ústav politologie

Filip Běhal

**Pražské jaro 1968 ve světle tranzitologických
teorií**

Bakalářská práce

Praha 2012

Autor práce: **Filip Běhal**

Vedoucí práce: **PhDr. Radek Buben**

Oponent práce: **Mgr. Martin Štefek**

Datum obhajoby: 12.9.2012

Hodnocení:

Bibliografický záznam

BĚHAL, Filip. *Pražské jaro 1968 ve světle tranzitologických teorií*. Praha : Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav politologie, 2012. s. Vedoucí bakalářské práce PhDr. Radek Buben.

Anotace

Bakalářská práce se zaměří na klasickou tranzitologickou teorii demokratizace především Juana Linze a Alfreda Stepana, kterou aplikuje na události a ideje Pražského jara roku 1968 v Československu. Vyjde přitom z předpokladu, že tyto události přímo učebnicově splňovaly základní podmínku, že ideální demokratizaci by měl končící režim zahájit liberalizací. Zvažované popřípadě realizované prvky této demokratizace budou analyzovány ve třech částečně se překrývajících oblastech: 1. občanské svobody a legality 2. politiky 3. ekonomiky. V návaznosti na tyto úvahy zdůrazní signifikantní štěpení uvnitř elit KSČ na reformisty (reforms) a zastánce starých pořádků (hardliners) a charakterizuje profily klíčových postav. Dalšími součástmi analýzy budou postoje, jaké k reformám zaujaly důležité komunistické státy východní Evropy nebo proreformně naladěné nálady československé veřejnosti jdoucí ruku v ruce se vzestupem občanské společnosti. V neposlední řadě také solidní institucionální uspořádání režimu a absence radikální opozice. Cílem práce je prozkoumání popřípadě obhájení teze, že v případě neproběhnutí vojenské intervence 20. – 21. srpna by tato liberalizace poskytla nejlepší předpoklady pro uskutečnění umírněné demokratizace na pomezí paktu a reformy.

Annotation

The thesis will focus on the classical transitology, especially the authors Juan Linz and Alfred Stepan. This theory will be applied on the events and ideas of Prague spring 1968, while the presumption is that these events exactly met the basic condition that an ending regime should start the democratization with certain liberalization. The thesis will analyze and characterize this liberalization in three partially overlapping fields: 1. civic freedom and legality 2. political sphere 3. economics. Considering these factors, the cleavage between the elites of the communist party on reforms and hardliners, will be analyzed. Other points of the analysis include the international context in the Soviet

bloc, public support of the reforms in Czechoslovakia, solid institutional organization of the regime and the lack of radical opposition. The aim of the thesis is to analyze and perhaps even vindicate the hypothesis that if there hadn't been the military intervention the whole process would have had the best premises to transform into ideal democratization on the border between pact and reform.

Klíčová slova

Pražské jaro 1968, tranzitologie, liberalizace, reformisté, hardliners, podpora veřejnosti, vojenská intervence

Keywords

Prague spring 1968, transitology, liberalization, reforms, hardliners, public support, military intervention

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem.

V Praze dne

Filip Běhal v.r.

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval PhDr. Radku Bubnovi za cenné rady a celkový vynikající *leadership* při vedení této práce a nejen jemu, ale i ostatním vyučujícím příslušných tématických kurzů za inspiraci při volbě tématu práce.

Obsah

ÚVOD.....	8
SPECIFIKUM POLITOLOGICKÉHO VÝZKUMU V ČR	8
TRANZITOLOGIE A VÝCHODNÍ EVROPA.....	9
VÝBĚR TÉMATU	10
STRUKTURA PRÁCE.....	11
1.KAPITOLA – VYMEZENÍ TEORETICKÉHO INSTRUMENTÁRIA A POJMŮ	12
PŘEDCHŮDCI TRANZITOLOGIE.....	12
KLASICKÉ POJETÍ TRANZICE.....	12
MEZISTUPEŇ – SEDM PROMĚNNÝCH A PĚT OBLASTÍ TRANZICE	13
<i>Sedm proměnných.....</i>	<i>13</i>
<i>Pět oblastí.....</i>	<i>14</i>
DŮRAZ NA OBČANSKOU SPOLEČNOST	14
ČESKOSLOVENSKO.....	15
2. KAPITOLA – EKONOMICKÁ REFORMA A REHABILITACE.....	16
POVÁLEČNÉ ZMĚNY V DOMÁCÍ EKONOMICE	16
KRIZE POČÁTKU 60. LET	17
NOVÁ SOUSTAVA ŘÍZENÍ.....	18
EKONOMICKÁ KRIZE Z TRANZITOLOGICKÉHO HLEDISKA	20
REALITA ZAVÁDĚNÍ REFORMY A AKČNÍ PROGRAM	21
REHABILITACE.....	22
3. KAPITOLA – ŠTĚPENÍ ELIT.....	24
ŠTĚPENÍ ELIT COBY KLÍČOVÝ BOD TRANZICE	24
UDÁLOSTI PŘEDCHÁZEJÍCÍ XIII. SJEZDU A JEHO DOPADY.....	25
PROMĚNLIVOST AKTÉRŮ DEMONSTROVANÁ NA PŘÍPADU DRAHOMÍRA KOLDERA.....	26
ŠTĚPENÍ ELIT ZESILOVALO A VEDLO K NOVOTNÉHO PÁDU	27
NÁSTUP DUBČEKA K MOCI	30
4. KAPITOLA – TEORETICKÉ VYSVĚTLENÍ TRANZICE PRAŽSKÉHO JARA	33
PROČ JE VE ZKOUMANÉM PŘÍPADĚ ŠTĚPENÍ TO NEJPODSTATNĚJŠÍ.....	33
KALKULACE LIBERALIZÁTORŮ	34
VZESTUP OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI	35
<i>Kan.....</i>	<i>35</i>
<i>K 231.....</i>	<i>36</i>
<i>Sociální demokracie.....</i>	<i>36</i>
LOGICKÉ SMĚŘOVÁNÍ K PŘECHODU	38
PATH DEPENDENCY.....	39
5. KAPITOLA – PROČ NEBYL PŘECHOD K DEMOKRACII ÚSPĚŠNÝ	41
MEZINÁRODNÍ KONTEXT.....	41
FAKTOR BREŽNĚV	41
NEDOSTATEK DUBČEKOVA VŮDCOVSTVÍ.....	42
BEZPEČNOSTNÍ APARÁT	44
ZÁVĚR	46
POUŽITÁ LITERATURA:	488

Úvod

Specifikum politologického výzkumu v ČR

Badatelská činnost v oboru politologie má v České republice jednu velkou výhodu a jednu velkou nevýhodu, které jsou navzájem úzce spjaté. Obě plynou z toho, že politologie jakožto vědní obor nebyla za komunismu na území Československa režimem povolena. Výjimku tvoří, příznačně pro práci s tímto tématem, rok 1968 a pár let následujících. V roce 1971 však byla v rámci normalizace jen několik let stará katedra politologie zrušena a obnovena byla až za demokratického režimu v roce 1990. Politologické bádání tedy v České republice probíhá zhruba dvacet let. Vzhledem k velkému množství významných témat a událostí v československé resp. české politice, které by mohly být s využitím jednoho či více z široké škály moderních politologických přístupů prozkoumány, se dvacet let jeví jako poměrně krátká doba. Z toho vyplývá zmíněná výhoda; česká politická historie je z hlediska moderních politologických teorií pole neorané obsahující mnoho bílých míst, která nabízejí politologům široké možnosti pro výzkumnou činnost. Zmíněnou nevýhodou pak je, že v tomto směru je v českých podmínkách málo odborné literatury a teoretického uchopení obecně.¹ Aplikace konkrétní teorie na konkrétní téma tedy může jít proti zaběhlému pohledu, který na dané téma v české společnosti převládá. Může se tak zdát, že zaujetím nového nonkonformního pohledu na věc se příslušný badatel pouští na tenký led. Typickým příkladem takového úkazu je tzv. „opoziční smlouva“ z roku 1998. Valná většina českých mas i elit se vzácně shoduje na silném odporu vůči ní. Politologie však ukazuje, že na tutéž věc lze pohlížet i zcela jinak – odborně, věcně a bez předsudků, jak provedl v roce 2005 chicagský politolog Andrew Roberts v článku příznačně nazvaném *Demythologising the Czech Opposition Agreement*.² Roberts zde mj. přičítá negativní postoj Čechů k opoziční smlouvě nezkušenosti se střídáním stran u moci běžným v parlamentních demokraciích a naopak zcela hladké předání moci opoziční straně

¹ To se odráží i ve skladbě zdrojů k této práci. Zatímco historiografické i publicistické zdroje k Československu jsou až na jednu výjimku v češtině, odborné publikace z oblasti tranzitologie jsou naopak až na jedinou výjimku výlučně v angličtině.

² ROBERTS, Andrew. *Demythologising the Czech Opposition Agreement*. *Europe-Asia Studies*. 2003, roč. 55, č. 8, s. 30. Dostupné z WWW: <<http://links.jstor.org/sici?sici=0966-8136%28200312%2955%3A8%3C1273%3ADTCOA%3E2.0.CO%3B2-5>>

hodnotí jako pozitivní prvek konsolidace demokracie. Stejně tak může zkoumání Pražského jara 1968 coby přechodu k demokracii působit v českém veřejném diskurzu neobvykle, což ovšem ukazuje na jeho nedostatky, protože sami průkopníci české politologie Vladimíra Dvořáková a Jiří Kunc v rané práci z roku 1994 *O přechodech k demokracii*³ zkoumání Pražského jara z tranzitologického hlediska doporučují:

„...komplexní přístup ke studiu liberalizace, jehož jakoukoliv obdobu zoufale postrádáme nejen v běžné publicistice, ale i v seriózních studiích o liberalizačním procesu v Československu 1968.“⁴

Tranzitologie a východní Evropa

Pro tranzitologii je určité myšlenkové směřování proti proudu charakteristické, jak zmiňují v jednom ze svých článků dva klasikové oboru Phillipe Schmitter a Terry Karl, když píší o „odporu vůči pseudovědeckým záměrům (tranzitologů)“ na počátku 90. let ze strany tehdejších severoamerických odborníků na východní Evropu a bývalý SSSR, kteří si aplikaci novátorských tranzitologických teorií na „svůj“ region příliš nedovedli představit.⁵ Je pravdou, že klasická tranzitologická teorie, pětisvazkový soubor *Transitions from authoritarian rule*⁶ čerpá z poznatků o tranzicích zemí Latinské Ameriky a Jižní Evropy. Ovšem o deset let starší Linzovy a Stepanovy *Problems of democratic transition and consolidation : Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*⁷ už dle názvu jednu třetinu ze souboru svých stručných případových studií věnují právě post-komunistické východní Evropě. S ohledem na to, že v té době uplynulo od její demokratizace zhruba šest let byly závěry jejich výzkumů nutně předběžné, ovšem dali jasně najevo, že aplikovatelnosti jejich teorií na post-komunistické státy střední a východní Evropy principiálně nic nestojí v cestě. Schmitter a Karl otázce aplikovatelnosti tranzitologických teorií na zmíněné státy věnovali v roce 1994 výše zmíněný článek s názvem *The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists*⁸ jehož podtitul zmíněnou otázku vystihuje; *How Far to the East Should They Attempt to Go?* Jejich závěr je podobný; při zkoumání tohoto regionu je samozřejmě (jako ostatně prakticky všude) třeba důsledně přihlížet ke kulturním a

³ Dvořáková, Kunc, 1994.

⁴ Tamtéž, 82.

⁵ Schmitter, Karl, 1994, 174.

⁶ ed. by O'Donnell, Schmitter, Whitehead, 1986.

⁷ Linz, Stepan, 1996.

⁸ Schmitter, Karl, 1994.

regionálním specifickým. Obecně však s použitelností tranzitologie na tento region není žádný zásadní problém.

Výběr tématu

Ve shodě s tímto názorem vzniklo téma této práce jako pokus o aplikaci moderní politologické teorie – tranzitologie – na významný moment československých dějin – Pražské jaro 1968, které autor považuje za jedno ze zmíněných českou politologií neprozkoumaných bílých míst české politické historie. Stejně jako výše zmíněná opoziční smlouva si Pražské jaro 1968 zaslouží odborný výzkum revidující laický pohled, který ve veřejnosti převládá. Tranzitologie, teorie přechodů k demokracii, může na první pohled vzbuzovat dojem, že je na místě ji aplikovat pouze v případech *úspěšných* přechodů k demokracii. Snad proto je v Česku zmiňována v souvislosti se Sametovou revolucí roku 1989, skoro vůbec však ve spojitosti s významným byť neuskutečněným demokratizačním procesem Pražského jara roku 1968. Takovéto chápání tranzitologie by však bylo krátkozraké a nesprávné, sami její klasikové jsou si dobře vědomi, že vznik stabilní, konsolidované demokracie je až ten nejméně pravděpodobný možný výstup z procesu přeměny nedemokratického režimu. Proto je nanejvýš vhodné zkoumat i případy, kdy proces tranzice v demokracii nakonec nevyšel. Právě takový proces je předmětem výzkumu této práce. Na jeho základě je pak jejím cílem zodpovězení výzkumné otázky, zda byl proces Pražského jara tranzicí a vedl by k demokratizaci, pokud by nebyl vojenskou intervencí pěti států Varšavské smlouvy ochromen a posléze ukončen. Práce rovněž na základě prozkoumaných materiálů zvaží, zda bylo možno této intervenci politicky předejít a tím zabezpečit průběh demokratizace.

O vhodnosti aplikace tranzitologických teorií na Pražské jaro 1968 svědčí mj. také fakt, že i čeští autoři jako Karel Kaplan, Ota Šik a Jiří Hoppe bezděčně používají pro popis tehdejších událostí tranzitologické odborné pojmy. Šik píše o „rozštěpení“ v předsednictvu ústředního výboru komunistické strany Československa (PÚV KSČ),⁹ Kaplan popisuje situaci na květnovém plénu ÚV KSČ jako „hledání a utváření nové podoby režimu ... provizorium, přechodné období, kdy se řada dosud platných principů

⁹ Šik, 1990, 153.

*hroutila a přestávala platit,*¹⁰ Hoppe pak tutéž situaci charakterizuje slovy „*staré padlo a nové ještě neexistuje.*“¹¹

Struktura práce

První kapitola je ryze teoretická, vymezuje použité tranzitologické přístupy a koncepty. Stejně tak má posloužit jako úvodní slovo k použité primární literatuře, její skladbě a autorům. Aplikaci teoretických konceptů zde vybraných a představených se pak věnují tři kapitoly zbývající.

Tyto čtyři kapitoly lze přirovnat ke třem Rustowovským fázím tranzice. V souladu s tím, že reformní proces začal v ekonomické oblasti a v otázce rehabilitací je těmto tématům věnována první z těchto praktických kapitol. S ohledem na ekonomiku je vhodné zdůraznit, že výchozí disciplínou této práce je politologie respektive tranzitologie a nikoliv ekonomie, proto jde ve zkoumání ekonomických reforem jen do hloubky nezbytně nutné pro pochopení politických a společenských změn v Československu. Z ekonomické oblasti se začaly reformní úvahy přelévat (v politologii používaný termín „spill over“) do oblasti politické, což je tématem následující části, pro svůj velký rozsah rozdělené do dvou kapitol, zabývající se představami komplexní společenské přeměny, která se měla týkat občanských svobod, legality a legitimacy režimu. Tyto dvě kapitoly jsou těžištěm práce v souladu s tím, že z Rustowovského pohledu představují rozhodující fázi tranzice a jejich cílem je na základě reformních diskusí analyzovat rozrůzněnost a štěpení elit režimu, ve druhé řadě pak vzestup občanské společnosti. V neposlední řadě vezmou v potaz vliv, jaký má typ nedemokratického režimu na podobu přechodu k demokracii („path dependency“) a s ohledem na to bude později zodpovězeno, o jaký typ tranzice dle použitých typologií se v případě Pražského jara jednalo. Poslední kapitola představuje třetí fázi tranzice a zde je třeba se od Rustowa odlišit. V souladu s ním lze chápat třetí fázi jako uvykací, rozdíl je v tom, že zatímco jeho pojetí předpokládá, že jde o uvykání na demokracii, tak v případě Československa jde o uvykání na to, že demokratizace byla zmařena. Tato kapitola rozebírá důvody, proč se tak stalo – nedostatek vůdcovství u reformátorů a v návaznosti na to mezinárodní kontext, který vyústil ve vojenskou intervenci.

¹⁰ Kaplan, 1993, 38.

¹¹ Hoppe, 2009, 119.

1.kapitola – Vymezení teoretického instrumentária a pojmů

Předchůdci tranzitologie

Předchůdci tranzitologie jako Seymour Martin Lipset, Barrington Moore nebo Dietrich Rueschmeyer se orientovali na strukturální faktory coby předpoklady demokracie a hledali její kořeny v ekonomickém rozvoji (Lipset), buržoazii (Moore) resp. dělnictvu (Rueschmeyer). Teoreticky rozpracovávali hlavně původní vznik demokracie ve státech, kde nikdy dřív nebyla, proto nejsou v této práci využiti. Přesto si zaslouží minimální zmínku i proto, že teoretická díla, ze kterých tato práce čerpá na jejich výzkum navazují.

Klasické pojetí tranzice

Za prvního klasického tranzitologa je považován Dankwart Rustow, který vymezil obrysy tranzitologického bádání zpochybněním dosavadního přesvědčení o „slepém determinismu“¹² při vzniku demokracií a zaměřil se místo toho na konstelace elit. Jeho práce je rovněž průkopnická a do budoucna inspirující v „pojetí vzniku demokracie jako dynamického procesu s rozlišitelnými fázemi.“¹³ To že lze Rustowovy myšlenky prakticky v nezměněné podobě citovat i z prací pozdějších autorů dokazuje, že žádná práce, která má být považována za tranzitologickou se neobejde bez některého z jeho tvrzení. Plně v jeho stopách se vydali Guillermo O'Donnell, Phillipe Schmitter a Laurence Whitehead, kteří editovali již zmíněný kanonický soubor *Transitions from authoritarian rule*.¹⁴ Z jejich pera tato práce využívá především koncept štěpení režimních elit rozpracovaný v použitém třetím a čtvrtém svazku. Ten se týká umírněných přechodů v režimech řízených civilní vládou, bez velkého vlivu armády, bez tendence instalovat demokracii zásahem zvnějšku a bez použití násilí. Všechny tyto charakteristiky Československo splňuje, proto je použití konceptu štěpení elit nanejvýš vhodné. Tyto charakteristiky rovněž hladce řadí Československo do typu tranzice iniciované civilními elitami zvnitřku režimu, jak jej jako jednu z osmi možných cest re-demokratizace definuje Alfred Stepan.¹⁵

¹² cit dle Dvořáková, Kunc, 1994, 21.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ ed. by O'Donnell, Schmitter, Whitehead, 1986.

¹⁵ Stepan, 1986, 66.

Pokud jde o štěpení je tranzitologická literatura pojmově pestrá a autoři používají různá označení, částečně proto, že k onomu štěpení dochází z různých důvodů. Obecně se však vždy jedná o neshodu mezi zastánci starých pořádků, kteří chtějí zachovat režim ve stávající podobě a mezi reformátory usilujícími o tzv. „aberturu“ tzn. střední či větší změnu, otevření režimu za účelem uvolnění poměrů ve společnosti.¹⁶ Pro zastánce starých pořádků bude vzhledem k absenci vhodného českého ekvivalentu dále v textu používán termín „hardliner“ coby nejpoužívanější v tranzitologii. Pro liberalizátory bude nadále používány adekvátní české termíny „reformátor“ či „reformista“, které jsou vhodné i vzhledem k tomu, že za reformátory resp. reformisty byli zastánci liberálního proudu v průběhu Pražského jara označováni.

Mezistupeň – sedm proměnných a pět oblastí tranzice

Další vývoj tranzitologie pak představuje komplexní teoretické uchopení přechodů v Linzově a Stepanově díle *Problems of democratic transition and consolidation : Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*.¹⁷ Důraz na elity a jejich štěpení coby hlavní faktor tranzice zůstal, připojilo se několik dalších relevantních oblastí. Tento přístup je pro tuto práci stěžejní, neboť reformní proces Pražského jara prakticky do všech jeho bodů ideálně zapadá. Dále by oproti prvnímu přístupu bylo chybou soustředit se jen na konstelaci elit. Za prvé by to mohlo implikovat, že proces tranzice probíhal jen v této oblasti zatímco v jiných ne, což by nebyla pravda, za druhé by tím tyto významné procesy probíhající v jiných oblastech a mající vliv na podobu režimu byly opomíjeny. Studium chování elit je ten nejdůležitější, ne však jediný prvek demokratizačního procesu Pražského jara 1968. V Linzově a Stepanově pojetí se jedná o sedm relevantních proměnných, které určují průběh tranzice a pět oblastí společnosti v nichž by demokracie měla zapustit kořeny. Mezi nimi se objevuje i občanská společnost, která je hlavním předmětem zkoumání poslední generace tranzitologů. Druhá až pátá kapitola jsou zasazením československého dění do následujícího teoretického rámce:

Sedm proměnných

1. Státnost - Přestože tato otázka nebyla v roce 1968 úplně vyřešena (Slováci se domáhali posílení svých pravomocí formou federalizace) tato práce jí nevěnuje

¹⁶ ke štěpení viz O'Donnell a Schmitter, 1986, 15-16; Przeworski in O'Donnell, Schmitter, Whitehead (ed.), 1986, 52-54; Gill, 2000, 25-31 aj.

¹⁷ Linz, Stepan, 1996.

pozornost, protože z hlediska přechodu k demokracii nestály federalistické tendence slovenských komunistů v cestě, naopak v úsilí o dosažení federalizace dočasně spojil zastánce federalizace, jinak spíše hardliner Gustáv Husák své síly s reformisty za účelem o dosažení společného cíle, kterým bylo odstranění ultrakonzervativního Novotného.

2. Path dependency – vliv jaký má podoba režimu na podobu tranzice
3. Kdo změnu režimu iniciuje a kdo ji kontroluje
4. Vůdcovství
5. Ústavní a právní prostředí
6. Kalkulace legitimizace a donucování ze strany režimu
7. Mezinárodní kontext

Pět oblastí

1. Ekonomika
2. Státní aparát
3. Oblast politiky ve smyslu „politics“
4. Vláda práva, právní stát
5. Občanská společnost

Důraz na občanskou společnost

Reprezentantem nejmladší generace tranzitologů je z autorů využitých v této práci Graeme Gill. Jeho kniha *The dynamics of democratization : elites, civil society, and the transition process*¹⁸ je pro tuto práci přínosná ze dvou důvodů. Za prvé se jedná o kvalitní, souborné, kritické shrnutí dřívějších tranzitologických publikací. Za druhé se jedná o dílo nejvíce se věnující občanské společnosti. Gill se silně vymezuje vůči jejímu umenšení na úkor role elit ze strany jeho předchůdců a staví ji co do významu pro iniciaci a pochopení tranzice na první místo. Tento názor tato práce nepřejímá, protože vychází z toho, že hlavním tahounem Pražského jara byly elity. Ovšem vzestup občanské společnosti doložený v této práci např. pamflety československých spisovatelů byl důležitým prvkem a s ohledem na něj je použití Gillovy knihy vhodné.

Poslední využitou teoretickou prací je kniha českých autorů Vladimíry Dvořákové a Jiřího Kuncce *O přechodech k demokracii*,¹⁹ která je vhodná z toho důvodu,

¹⁸ Gill, 2000.

¹⁹ Dvořáková, Kunc, 1994.

že z českých publikací je pokud známo jedinou, která explicitně říká, že v případě Pražského jara se jednalo o tranzici,²⁰ dále pak pro svou stručnou a přehlednou reinterpretaci Przeworského schématu kalkulací liberalizátorů.

Československo

Literaturu k československé historii lze pracovní rozdělit do dvou okruhů. První spočívá v publikacích historiografických, především obsáhlém díle historika a mj. přímého účastníka Pražského jara²¹ Karla Kaplana *Kořeny československé reformy I., II.*²² Ty poskytují vyčerpávající komplexní přehled o situaci v Československu ve všech aspektech společnosti s ohledem na blížící se reformu. Politické aspekty reformního hnutí a štěpení elit pak rozebírá další Kaplanova kniha *Československo v letech 1967-1969.*²³ Z historických prací je ještě doplňkově využita práce kanadského historika a politologa Gordona H. Skillinga *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, který se na rozdíl od Kaplana neomezoval na čistou deskripci, ale v závěru své knihy nabízí také možné interpretace reformního procesu, kterým právě bude věnována zmínka. Ohledně vzestupu opozičních uskupení a občanské společnosti čerpá práce z publikace Jiřího Hoppeho *Opozice 68 : sociální demokracie, KAN a K231 v období Pražského jara.*²⁴ Druhým okruhem pramenů k Československu jsou pak autentické dokumenty publikované coby součást dobové veřejné diskuse ohledně reform, které psali jak politici, tak vědci, literáti i obyčejní zástupci mas a které v původním znění souborně nabízí edice Ústavu pro soudobé dějiny *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970.* Zde je naprosto klíčový *Akční program KSČ*, dále pak *Naše politická soustava a dělba moci* budoucího profesora politologie Zdeňka Mlynáře nebo *Dva tisíce slov* spisovatele Ludvíka Vaculíka.

²⁰ Tamtéž, 82.

²¹ Kaplan reformní proud podporoval jednak z pozice člena tzv. Barnabitské komise a také coby zástupce ředitele Historického ústavu ČSAV, za tento svůj postoj byl později za normalizace perzekuován výpovědí i zatčením a krátkodobým pobytem ve vazbě.

²² Kaplan, 2000 a 2002.

²³ Kaplan, 1993.

²⁴ Hoppe, 2009.

2. kapitola – Ekonomická reforma a rehabilitace

Poté co se KSČ v roce 1948 chopila moci a stala se vládnoucí stranou, pustila se do budování komunistického systému dle sovětského vzoru. Ekonomika zaujímala v jejím žebříčku priorit jedno z čelních míst, ne-li to vůbec nejvyšší v souladu s tím, jakou na ni oficiální marxistická ideologie kladla důraz. Dále pak režim kladl důraz na stalinské vypořádání se se svými skutečnými i domnělými odpůrci. Mezi sovětskými satelity východního bloku patřili českoslovenští komunisté mezi ty nejposlušnější, kteří sovětský vzor kopírovali nejvěrněji. A podobně jako v SSSR už pár let po nástupu komunistů k moci zjistili, že řada jejich pilotních ekonomických vizí je neproveditelná.²⁵ V ČSR (později ČSSR) již v padesátých letech, tedy v době, kdy režim procházel svou pravděpodobně nejužší totalitní fází, tvůrci ekonomické politiky zjistili, že kurz nastavený po únoru 1948 ekonomice neprospívá a žádá si podstatné úpravy.

Poválečné změny v domácí ekonomice

Po válce byla v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) ČSR přisouzena role „strojírenské velmoci“ orientované zejména na těžké strojírenství a hutnictví, přestože jeho zástupci tuto roli zpočátku logicky odmítali s vědomím, že ČSR se pro tuto úlohu nehodí. Ekonomiku bylo třeba do této podoby od základů restrukturalizovat, což v kombinaci s nutností znovu po válce vybudovat řadu jejích základních prvků, ztrátovostí těžby surovin a nedostatkem elektrické energie způsobilo značné hospodářské problémy. Další přítěží pro ekonomiku byl fakt, že ČSR coby průmyslově nejvyspělejší země RVHP bylo nuceno s průmyslovým rozvojem pomáhat ostatním členům a to zatěžovalo jeho zdroje, které nutně potřebovalo samo pro sebe. V neposlední řadě byla škodlivým faktorem kolektivizace a z Moskvy nařízený program rychlého vyzbrojení a výstavby armády, který byl sestaven pod dojmem obavy z možného globálního konfliktu mezi Východem a Západem. Výsledkem bylo, že všechny ostatní sektory ekonomiky mimo zmíněného strojírenství a hutnictví byly podfinancované a zaostalé. Konkrétním a pro obyvatele hmatatelným dopadem pak byla zejména žalostně nízká zemědělská produkce, kterou ČSR poprvé naplno pocítilo

²⁵ V SSSR začali původní kurz ekonomické politiky revidovat ještě za Lenina, kdy už za jeho života v rámci Nového ekonomického plánu např. zjistili, že nelze zrušit peníze jako prostředek směny zboží nebo, že pro ekonomiku je škodlivé zrušení drobného podnikání a provozování živností. Naprostá většina těchto tendencí však byla rázně utnuta po nástupu Stalina k moci a SSSR se vrátil k ortodoxním marxistickým ekonomickým zásadám.

v letech 1953-55, kdy SSSR převážně z důvodu neúrody přestal posílat slíbené dodávky obilí a dalších produktů a ČSR bylo odkázáno na vlastní zdroje. Ty se následně ukázaly jako nedostatečné. Katastrofální stav zemědělství dokládá i údaj, že na úroveň předválečné produkce se ČSR vrátilo teprve v roce 1960!²⁶ Politici a ekonomové si postupně uvědomili, že význam zemědělství podcenili a snažili se to spolu s ostatními problémy československého hospodářství řešit. V RVHP byly na nátlak Čechoslováků zahájeny v roce 1958 práce na tzv. Generální perspektivě, která by zhodnotila a popřípadě revidovala dosavadní úlohu a činnost jejích členů. Protože však činnost orgánů RVHP byla pomalá a těžkopádná, muselo se ČSR spolehnout při řešení hospodářské krize především samo na sebe. V totalitní fázi, kterou režim tehdy procházel však bylo pro vedení režimu nemyslitelné přijmout sebeinteligentnější návrh, který přímo odporoval stranické ideologii. Proto skončil neúspěchem návrh ministra zemědělství Jindřicha Uhra na zavedení principu hmotné zainteresovanosti a omezení administrativních metod řízení v zemědělství. Návrh byl odmítnut, protože: „*Většina byla přesvědčena, že chyba nespočívá v systému samém, ale v oslabené disciplíně ministrů a podniků.*“²⁷ Prozatím byl tedy zachován stávající model hospodářství pouze s drobnými korekturami jako byla decentralizace prosazená Šikovou skupinou v roce 1957.²⁸ I proto, že za značné hmotné pomoci, které se od SSSR přece jen dostalo, se režimu podařilo projevy hospodářských obtíží na pár let utlumit.

Krize počátku 60. let

Strukturální příčiny krize však ani v nejmenším vyřešeny nebyly. Znovu a v mnohem hlubší míře se projevil ve třetí pětiletce zahájené v roce 1961. Jádrem problémů spočívalo v ekonomické nerovnováze. Statistické údaje sice vykazovaly vysokou zaměstnanost a růst mezd, klesala ovšem kvalita a produktivita práce,²⁹ řada podniků byla zbytečných.³⁰ Průmysl sice produkoval velké množství výrobků, o něž však na zahraničních trzích nebyl valný zájem, zatímco běžných spotřebních produktů

²⁶ Kaplan, 2000, 185.

²⁷ Kaplan, 2000, 263-264.

²⁸ Šik, 1990, 108.

²⁹ To výstižně charakterizuje kupříkladu citát Novotného z porady předsednictva ÚV KSČ v říjnu 1963: „...*Produktivita práce nám šla dolů, mzdy nahoru... Je možné, aby během týdne se závod zastavil, zastavil výrobu a jelo se na houby, protože houby jsou? Kam jsme se to dostali? To je pracovní morálka.*“ cit. dle Kaplan, 2000, 244.

³⁰ Opět Novotného citát, tentokrát o rok pozdější: „*Nemohu a nebudu souhlasit, abychom vyráběli proto, že někde máme 600 lidí v továrně. Znovu říkám, že je lepší poslat lidi na půl roku na dovolenou a platit je, protože tím ušetříme materiál. Nejdříve se to vyrobí a pak se to posílá rozcupovat. Máme za 8 miliard zásob.*“ cit. dle Kaplan, 2000, 246.

každodenní potřeby byl na domácím trhu nedostatek. Pomyslná vlajková loď ekonomiky strojírenství se potýkala s mamutími surovinovými a energetickými potřebami, takže se jí nedostávalo prostředků na inovace a modernizace technologií a tím pádem stále méně kvalitní výrobky byly postupem času prodejné v podstatě jen do SSSR a zemí třetího světa, na čemž ČSSR nijak nevydělávalo. V roce 1965 Moskva dokonce navrhla postupně ukončit zbrojní výrobu v ČSSR a nabídla se převzít její závazky, což by československou ekonomikou výrazně otrásl a ČSSR dalo velkou práci Sovětům jejich nápad vymluvit s argumentem, že by se kvůli tomu musela měnit celá vojenská koncepce Varšavské smlouvy.³¹

Úvahy o nutnosti zavedení nových metod řízení ekonomiky a o zmírnění principu plánování, jednoho ze základních pilířů Moskvou diktovaného marxismu-leninismu v politických a ekonomických kruzích postupně sílily. Naplno se neschopnost plánovat ekonomiku projevila u tzv. pětiletok. Od roku 1948 do zkoumaných 60. let se žádnou pětiletku nepodařilo naplánovat a realizovat.³² Nanejvýš se realizovaly plány jednoleté a dvouleté. „Pětiletky“ se takřka každý rok měnily. Nejmarkantněji se to projevilo v průběhu té třetí (1961-65); už při jejím sestavování se všeobecně vědělo, že ekonomická realita se předepsaným plánům ani zdaleka neblíží. K vyvrcholení došlo v roce 1962, kdy plánovací úřad de facto odmítl vypracovat plán na další rok a implicitně tím přiznal nefunkčnost praktikovaného systému centrálně plánované ekonomiky.

Nová soustava řízení

Politické a ekonomické elity se shodly, že tuto hlubší krizi je třeba řešit komplexním souborem zásadních opatření a změn aplikovaných postupně v několika po sobě jdoucích letech. Tento soubor novinek začal být postupně zaváděn pod názvem „nová soustava řízení“ od roku 1965. Jeho zásady doplněné autentickými citáty z Akčního programu byly následující:

1. uplatňování zásady hmotné zainteresovanosti podniků *„Natrvalo není možné otupovat hospodářskou politiku tím, že se bere těm, kdo dobře pracují, a dává těm, kdo hospodaří špatně. ... Ekonomická reforma bude stavět pracovní kolektivy podniků do situace, kdy přímo pocítí důsledky, jak dobrého, tak špatného řízení podniků.“*³³

³¹ Kaplan, 2000, 179.

³² Kaplan, 2000, 262.

³³ Akční program, 20, 21.

2. umenšení role plánování hospodářství a úměrně tomu navýšení role tržních mechanismů (v souvislosti s tím např. zrušení Státní plánovací komise, Státní komise pro řízení a organizaci, Státní komise pro finance, ceny a mzdy a Státního úřadu sociálního zabezpečení, namísto nich byla rozhodnutím ÚV KSČ z prosince 1967 zřízena jednotná Hospodářská rada³⁴ – toto rozhodnutí reprezentuje nejen umenšení role plánu, ale i další z liberalizačních prvků, oslabení byrokratické moci státního aparátu a další v té zásadě, že Hospodářská rada se měla důsledně formálně i neformálně zodpovídat primárně Národnímu shromáždění, nikoliv ÚV KSČ) *„Podnikům postaveným proti náročnému trhu je nutno poskytnout volnost rozhodování ve všech otázkách týkajících se bezprostředně vedení podniku a jeho hospodaření a umožnit jim tvůrčí reakci na potřeby trhu. ... obnovení pozitivních funkcí trhu...“*³⁵
3. s tím související omezení role státního byrokratického aparátu *„Nadpodnikové orgány nemohou být nadány státní administrativní mocí.“*³⁶
4. přednost zemědělství, služeb a spotřebního průmyslu před těžkým průmyslem a strojírenstvím *„... nízká úroveň a nedostatek služeb všeho druhu... (je třeba) plné a reálné uplatnění práva spotřebitele určovat svou spotřebu...“*³⁷
5. posílení pravomocí vedení podniků při jejich řízení a omezená ekonomická demokracie v podnicích *„Vzniká potřeba demokratických orgánů v podnicích... Tyto orgány by se vytvářely volbou... a zastoupením mimopodnikových složek zajišťujících ... odbornou, kvalifikovanou úroveň rozhodování.“*³⁸
6. povolení drobných živnostníků a podnikatelů
7. možnost stanovování cen výrobků ze strany podniků a s tím související možnost jejich částečné konkurence mezi sebou *„Cenové relace nemohou být stanoveny státní autoritou, je nutno uvolnit vliv tržních sil na jejich vytváření ... otevírat prostor pro ekonomické soutěžení mezi podniky všech druhů a forem podnikání...“*³⁹

³⁴ Kaplan, 2002, 220.

³⁵ Akční program, 20, 24.

³⁶ Tamtéž, 21.

³⁷ Tamtéž, 20.

³⁸ Tamtéž, 21. Zmínkou o odbornosti je třeba dát do souvislosti s faktem, o němž se zmiňuje Kaplan a sice, že podniky trpěly nekvalifikovaností a neobdobností při řízení, což dokládá např. fakt, že v roce 1962 mělo 56% ředitelů podniků pouze základní vzdělání (Kaplan, 2000, 170). Příslušné části Akčního programu naznačují, že režim si tento nedostatek uvědomoval a chtěl ho řešit tím, že by napříště v rámci kádrové politiky upřednostňoval hledisko odbornosti před kádrovým původem a stranickou věrností – další demokratizační prvek.

³⁹ Tamtéž, 22, 26.

Ekonomická krize z tranzitologického hlediska

Z tranzitologického hlediska je důležité, že v tomto bodě se úvahy o liberalizaci stávaly z ryze ekonomických celospolečenskými. To dokládá např. výrok Oldřicha Černíka:

„V Československu poprvé v dějinách socialistických zemí činíme, řekl bych, jedinečný společenský experiment. My spojujeme úlohu národohospodářského plánování s úlohou trhu. To je experiment, který dosud žádná země nedělala. ...jde o velké zásadní změny v oblasti společenských vztahů....“⁴⁰

Ekonomická krize často stojí na počátku tranzice popřípadě demokratizace, zvláště u nedemokratických režimů jejichž povaha a způsob ideologického ospravedlnění jsou úzce spjaty s hospodářským blahobytem, což pro československý komunismus do vysoké míry platilo. Dostane-li se pak takovýto režim do hospodářských problémů, logicky začne ztrácet legitimitu vládnout, jak v očích mas, tak v očích vládnoucích elit samotných.⁴¹ Racionálním a umírněným východiskem z takovéto situace je ze strany elit snaha o řešení těchto problémů cestou ekonomické liberalizace a je-li tato spjata také s liberalizací politickou je cesta k umírněné demokratizaci nastoupena. To vše pro Československo ve zkoumané době platí takřka do puntíku. Z elit si hlavně Šik, primárně ekonom, jak vyplývá z jeho paměti čím dál tím zřejměji uvědomoval, že není možné usilovat o hlubší proměnu Linzostepanovské ekonomické arény při současném zakonzervování arény politické, že jedinou možností je vzájemně propojená uvolnění poměrů v obou najednou. Proti tomu se však postavili hardlineři. Jejich obavu ze ztráty legitimity přibližuje např. následující:

„Politici se bránili přijmout rozborů a závěrů odborníků-ekonomů, či přiznat jejich správnost. Báli se, že kdyby za necelý rok prohlásili ekonomické záměry vyhlášené v prosinci 1962 (XII. sjezd KSČ) za chybné a ekonomickou politiku za nesprávnou, otrásl by to nejen jejich pozici, ale důvěrou v plánování vůbec.“⁴²

Dle Linze a Stepana je ekonomika jednou z pěti hlavních oblastí v nichž demokratizace probíhá a výsledný stav má dosáhnout podoby „*economic society*“ tedy sféry demokraticky a legálně upravující vztah mezi vládou a trhem.⁴³ Z této teorie pak plyne praktický závěr, že československý socialismus toto nesplňoval a shoda elit na

⁴⁰ cit. dle Kaplan, 2000, 250-252

⁴¹ např. Gill, 2000, 12.

⁴² cit. dle Kaplan, 2000, 243

⁴³ Linz, Stepan, 1996, 11.

oslabení plánovacích prvků v ekonomice na úkor posílení tržních mechanismů by znamenala významné přiblížení demokratické „*economic society*.“ ÚV KSČ tento obecný princip schválil v prosinci 1965.⁴⁴ Odpůrci reformem byli v té době tzn. na přelomu let 1965 a 66 na úrovni elit ve zjevně menšině. Je zajímavé, že řada budoucích konzervativních, protireformních hardlinerů měla v této fázi diskusí k reformám jednoznačně pozitivní postoj. Dobře je to vidět na čtyřech vybraných tehdejších vysokých činitelích ÚV Antonínu Novotném, Drahomíru Kolderovi, Antonínu Kapkovi a Lubomíru Štrougalovi. Vysvětlení jejich pozdějšího názorového obratu se zčásti různí případ od případu,⁴⁵ naopak společné má to, že ve fázi, kdy s reformami souhlasili jim s největší pravděpodobností nerozuměli a nedomýšleli jejich politické dopady. Žádný z nich neměl ekonomické vzdělání.⁴⁶ U Novotného to dobře demonstruje např. následující Šikův citát:

„Vždy, když jsem chtěl u Novotného něčeho dosáhnout, připravil jsem si předem co možná nejkratší a nejprimitivnější věty, protože jsem věděl, že již po několika minutách ekonomické argumentace dostane 'skleněné oči.' Tentokrát jsem tedy mluvil co možná přesvědčivě o ideji přebytku státního rozpočtu. Když jsem skončil, neřikal chvíli Novotný vůbec nic, a pak najednou: 'Víš, že máme vlastně velmi iniciativního ministra financí? Byl právě krátce před tebou u mě a navrhl mi úžasný nápad. V našich lesích máme hodně vysoké zvěře a mohli bychom její počet ještě rychle zvýšit. Když budeme ročně na Západ vyvážet tři tisíce živých jelenů, mohlo by nám to přinést tolik, že by se tím mohl vyřešit mnohý problém s dovozem západní techniky.' To bylo prostě k zbláznění! Pokoušel jsem se mu vysvětlit něco o nutné změně naší fiskální politiky a to jediné, co mi k tomu řekl, bylo 'zvýšit vývoz živých jelenů!' Poté jsem vzdal vysvětlovat Novotnému jakékoliv reformní opatření.“⁴⁷

Realita zavádění reformem a Akční program

Ke klíčovému štěpení došlo v situaci, kdy začala být nová soustava řízení zaváděna a přinášela prvoplánově negativní efekty – především to, že jakmile podniky dostaly možnost zdražit své výrobky spousta z nich to udělala a občané reagovali

⁴⁴ cit. dle Kaplan, 2000, 250-252

⁴⁵ Např. u Novotného se pravděpodobně jedná o negativní postoj k elitám, které ho zbavily prezidentského úřadu, naopak u Štrougala o vidinu budoucí politické kariéry, když se od reformem v pravou chvíli distancuje, tento postoj mu později skutečně pomohl k působení ve funkci předsedy vlády, kterou zastával dlouhých 18 let.

⁴⁶ Štrougal vystudoval práva, Kapek strojní inženýrství, Kolder byl původním povoláním horníkem, Novotný dělníkem.

⁴⁷ Šik, 1990, 118.

nespokojeně. Za těchto okolností se hardlineři jako Novotný začali od reformy odklánět, ať už z důvodu absence ekonomického vzdělání nebo proto, že nechtěli riskovat neoblíbenost u občanů. Naproti tomu Šik coby hlavní propagátor reformy se snažil veřejnost uklidnit, protože věděl, že přechodné nepříjemnosti jako výrazné zvýšení cen jsou „porodními bolestmi“ reformy. Důsledky tohoto štěpení byly dvojí. Za prvé, od Novotného začal zaznívat čím dál tím kritičtější hlas na adresu reformy a tím se začal od většiny v předsednictvu ÚV vzdalovat až byl nakonec z funkce 1. tajemníka odvolán. Za druhé, oddělením hardlinerů od reformátorů se těm druhým uvolnili ruce k formulování mnohem radikálnějších návrhů změn. To je klíčem k pochopení Akčního programu, který ÚV KSČ schválil v dubnu 1968. Přelévání demokratizace z ekonomické do politické oblasti pak charakterizuje nejlépe následující citát: „*Program demokratizace v hospodářství spojuje ekonomickou reformu těsněji s procesy, které jsou před námi v oblasti politiky a celkového řízení společnosti.*“⁴⁸

Rehabilitace

Druhým aspektem, který připravil půdu pro štěpení elit byla otázka rehabilitací nespravedlivě odsouzených hlavně v první polovině padesátých let. Za tímto účelem vzniklo postupně několik komisí. Zatímco charakter práce té první, Barákovy, ustavené už v roce 1954 byl převážně v duchu potvrzení většiny rozsudků, tak komise vytvořené po XII. sjezdu KSČ (1962) počínaje Kolderovou, která v roce 1963 prošetřila proces se Slánským a s ním související ve pro režim znepokojivě velkém množství případů dospěly k závěru, že odsuzující rozsudky padly neprávem. Okolnosti předcházejí vzniku rehabilitačních komisí potvrzují správnost zkoumání elit, protože to byla změna jejich konstelace, která umožnila skutečnou revizi politických procesů. Dokud byli v předsednictvu staré kádry jako Karol Bacílek, Bruno Köhler nebo Viliam Široký, revize procesů nebyla možná.⁴⁹ Po Kolderově následovala Barnabitská, Lenártova a Pillerova komise a snad s výjimkou té poslední, která si po nátlaku od Sovětů nedovolila kritizovat proces s Miladou Horákovou⁵⁰ všechny ve větší či menší míře potvrzovaly nesprávnost politických procesů. Zatímco hardlineři tyto závěry interpretovali tak, že dobře funkční systém byl pošramocen selháními jednotlivců, např. Novotný házel velkou část viny na mrtvého Slánského a jím vytvořený aparát, pak u

⁴⁸ Akční program, 20.

⁴⁹ Bacílek se Širokým sice na tomto sjezdu opět obsadili své funkce v PÚV, ale už v roce 1963 je opustili.

⁵⁰ Přičemž už samotný fakt, že režim byl vůbec ochoten se zabývat otázkou správnosti popravu Milady Horákové naznačil, že v něm existuje vůle k liberalizaci.

reformistů přispěly závěry komisí k přesvědčení o potřebnosti liberalizace. V jejich případech tak rehabilitace vlastně znamenaly rustowovské poznání, že konflikt nelze řešit zničením protivníka, jak činily politické procesy, kdy na jejich konci byla často buďto poprava nebo dlouholetý trest vězení pro odsouzené, ale diskusí a snahou o dosažení konsensu. Přesně to formuloval Kaplan: *„Reformní hnutí sice nemělo pevnou organizaci, ale s jeho rozmachem se postupně utvářela jakási ideová střediska, která fungovala jako jeho opěrné body.“* Prvního vrcholu dosáhlo na XIII. sjezdu v roce 1966.

3. kapitola – Štěpení elit

Štěpení elit coby klíčový bod tranzice

Ve zkoumaném období tzn. v roce 1968 a několika předcházejících letech docházelo na úrovni elit k poměrně značnému štěpení, které ne vždy mělo původ v odlišných politických koncepcích, ale i ve sféře silných osobních antagonismů mezi jednotlivými funkcionáři režimu, kteří proti sobě podnikali různé akce. Ty mj. dokazují, že motivace vést konflikt mezi hardlinery a reformisty nemusí vždy pramenit primárně z jejich politického přesvědčení o ne/vhodnosti změny režimu. Touto motivací mohou být úplně jiné politické otázky, jako tomu bylo ve výše zmíněném případě, kdy se Husákův zájem na federalizaci sjednotil se zájmem reformistů na liberalizaci v úsilí o odstranění Novotného, který stál v cestě obojímu. Mohou to být i čistě osobní antipatie, které zvláště diskutovaný Novotný často vzbuzoval. A to neznamena zdaleka jen to, že nebyl pro své hrubé a přezíravé chování vůči Slováckům oblíben mezi nimi. Jde např. o jeho konflikt s ministrem vnitra Rudolfem Barákem. Novotný se chtěl zbavit vlastní odpovědnosti za politické procesy tím, že vyčítal Barákovi nedůslednost při rehabilitacích. Ministr vnitra chtěl konflikt řešit diskreditací Novotného, která by vedla k jeho konci ve vrcholných funkcích a naopak k posílení Barákova postavení. O přípravě této akce informoval Chruščov v naději, že ten ho coby reformní politik podpoří ve snaze odstranit konzervativního Novotného. Chruščov však považoval Baráka za zkompromitovanou osobu a o celé věci informoval Novotného, který měl možnost přejít do protiútku a svého protivníka nechal zatknout a odsoudit na základě nelegálního držení zahraničních deviz.⁵¹

V následujících oddílech této kapitoly se tato práce pokusí o vypíchnutí klíčových sporů v rámci režimních elit, které byly natolik závažné, že znemožňovaly do budoucna koexistenci obou stran sporu v tomtéž režimu. Plné prosazení politické linie liberalizátorů, které by s velkou pravděpodobností přinesl mimořádný sjezd organizovaný na září (přibližně 80% delegátů zvolených v průběhu jara podporovalo reformní proud)⁵² by znamenalo významný posun k demokratizaci. Že došlo k pravému opaku není z tranzitologického hlediska nic neobvyklého, případy kdy tranzice vyústí v návrat ke starým poměrům nejsou třeba jen mezi post-komunistickými státy žádnou výjimkou, lze sem počítat Rusko v letech 1917 i 1991, Bělorusko po pádu komunismu,

⁵¹ Šik, 1990, 99.

⁵² Tamtéž, 171.

Maďarsko v roce 1956 nebo velkou část menších post-sovětských států. Sami tranzitologové připouští, že ustavení demokracie je v podstatě ten nejméně pravděpodobný výstup z procesu tranzice teprve poté, co jsou vyčerpány ostatní možnosti. To je i tento případ, kdy došlo k návratu k autoritářství. Podstatný pro tuto práci v jejím úsilí dokázat, že Pražské jaro bylo tranzicí je postoj hardlinerů vůči reformistům, poté co se opětovně v téměř úplném rozsahu chopili moci. Podpoření vojenskou intervencí a následnými jednáními v Moskvě poražené reformátory postupně systematicky, Sověty osvědčenou salámovou metodou, ze svých funkcí odstraňovali, čímž dokázali, že jejich předchozí spory svou závažností překračovali rámec běžných vnitrostranických půtek nýbrž znamenaly základ pro změnu režimu. Zásadní hloubku rozporů ve své historické práci doslova potvrzuje i Kaplan.⁵³ Čím radikálnější reformátoři, tím rychleji a důsledněji byli ze svých funkcí odstraňováni, např. požadavky na vyloučení nejradikálnějších reformistů Františka Kriegla, Čestmíra Císaře a Josefa Pavla, kteří museli ve svých funkcích skončit krátce po intervenci, vznášeli Sověti dlouhodobě už v průběhu četných jarních jednání v době před vojenským vpádem.⁵⁴ Naproti tomu Černík a Alexander Dubček, kteří nikdy nebyli vyslovenými tahouny reformem (sám Šik je označuje spíše za centristy)⁵⁵ vydrželi ve svých funkcích déle. To mj. odpovídá Przeworského popisu nestálosti a proměnlivosti aktérů, při změnách režimu.⁵⁶

Události předcházející XIII. sjezdu a jeho dopady

Před samotným XIII. sjezdem v roce 1966 už došlo k opatrným pro-reformním deklaracím. S ohledem na výše zmíněný počátek vážně míněného rehabilitačního procesu datuje Kaplan úplný počátek reformního hnutí už do roku 1962. Vedle schválení principu ekonomické reformy v roce 1965 byly spisovateli formulovány jejich představy uvolnění poměrů v kultuře, které ÚV tehdy ještě odmítl. V roce 1966 se konal sjezd a protože se nepřihlásil k podpoře reformního procesu nijak radikálně, z řady jeho dílčích výstupů lze vyčíst s tímto proudem opatrný souhlas. Sjezd např. potvrdil schválení obecných principů ekonomické reformy, schválil zahájení činnosti komise pro reformu politického systému jakož i určité administrativní oddělení společenských organizací od státu a strany a zrušil nomenklaturní strop tedy vázání nomenklaturní

⁵³ Kaplan, 1993, 9.

⁵⁴ Tamtéž, 60.

⁵⁵ Šik, 1990, 173.

⁵⁶ Przeworski in O'Donnell, Schmitter, Whitehead (ed.), 1986, 53.

funkce na věk. Definitivní řešení sporu mezi hardlinery a reformisty však nepřinesl, pouze odsunul na pozdější dobu. Jeho budoucí nárůst při sjezdu předznamenala zvláště roztržka mezi Novotným a Šikem, při níž šlo o to, že první tajemník ve správné předtuše ohledně obsahu, jaký má Šikův připravovaný referát mu odmítal dát prostor k jeho přednesení. Delegáti a krajší tajemníci však byli na Šikovy myšlenky zvědaví, dožadovali se jeho vystoupení a pod palbou jejich dotazů a protestů Novotný ustoupil a svému oponentovi prostor přece jen dal.⁵⁷ V personálním složení klíčových institucí jako byly primárně předsednictvo ústředního výbor (PÚV), místa jednotlivých tajemníků ÚV a sekundárně sekretariát ústředního výboru (SÚV) došlo k jen velmi mírným posunům ve prospěch reformistů. Dubček zůstal ve svých funkcích tajemníka, kde se k němu z jeho ideových spojenců přidal Čestmír Císař a člena PÚV, kde se k němu připojil Černík. Silnější zastoupení měli v SÚV, kde zaujali místa Dubček, Císař, Mlynář a Václav Slavík.

Proměnlivost aktérů demonstrováná na případě Drahomíra Koldera

Zatímco u některých komunistů je jejich zařazení do tábora pro či proti reformám snadnou záležitostí i proto, že se sami explicitně do toho či onoho tábora hlásili, tak u jiných je toto zařazení velmi složité a nejednoznačné. Na XII. sjezdu v roce 1962 se Novotný potřeboval zbavit části starých kádřů, aby tím naznačil, že chce stranu očistit od těch, kteří jsou zodpovědní za éru politických procesů a ty bylo potřeba nahradit mladými kádry. Od těch si první tajemník sliboval, že mu budou vděční za jeho pomoc při kariéřním postupu a bude v nich mít do budoucna své spojence. Povedlo se mu to s rozmanitou mírou úspěšnosti. Jozef Lenárt se skutečně stal jeho ideovým spojencem a hardlinerem, naproti tomu Slavíka, který se už na tomto sjezdu stal tajemníkem počítal hlavní reformista Šik od začátku za své největší spojence. Opět se zde setkáváme s nestálostí a proměnlivostí aktérů. Snad nejvíce se to ve zkoumaném případě týká vlivného Koldera. Šik v roce 1963 napsal kritický článek o nutnosti uvolnění poměrů v ekonomice především decentralizaci s nadějí, že Kolder, který byl v ÚV v té době odpovědný za vývoj plánování a již dříve se přikláněl k názoru o potřebnosti změn jej povolí ke zveřejnění. Kolder to však z obavy před přílišnou kritičností článku navzdory osobní Šikově intervenci u něj odmítl. Jak již bylo zmíněno výše v případě Novotného a jeho vztahu k reformám představovalo problém nejen jeho

⁵⁷ Šik, 1990, 139.

konzervativní myšlení, ale i neschopnost proniknout do hloubky reformních návrhů a pochopit je. To ale paradoxně také znamenalo, že v případě šikovného podání byl takový člověk ochoten souhlasit i s něčím, co bylo v rozporu s jeho politickým přesvědčením, ale povolil to, protože tomu nerozuměl. To byl i případ zmíněného Šikova článku. Článek se vracel k decentralizaci z roku 1957, obhajoval ji a kritizoval následnou, prvním tajemníkem nařízenou, recentralizaci. Když však Šik prvnímu tajemníkovi řekl, že jeho článek obsahuje myšlenky, které pomohou krizi v hospodářství vyřešit, první tajemník nejen, že článek povolil zveřejnit, ale ještě vynadal Kolderovi, že ten tak neučinil. Došlo tak k situaci, kdy ultrakonzervativní hardliner vyčinił oportunistickému hardlinerovi za to, že zakázal zveřejnit text radikálního reformisty.

Štěpení elit zesilovalo a vedlo k Novotného pádu

Dalšími tentokrát už vážnějšími spory ideologického charakteru, které se pojily s osobou Novotného byly diskuse ohledně plnění závěrů XIII. sjezdu, zejména plnění principů ekonomické reformy a jejich účinnost při řešení hospodářských obtíží, mohutného kádrově obsazovaného stranického aparátu a otázky rovnoprávného postavení Čechů a Slováků. Tyto rozpory už ve svém konečném důsledku v kombinaci s dalšími neshodami, které se na ně nabalovaly znamenaly začátek Novotného konce ve funkci prvního tajemníka. To, že jeho politické názory zůstaly zhruba na úrovni padesátých let dokazuje třeba jeho postoj ke kritice, která zazněla vůči režimu na sjezdu svazu spisovatelů v létě roku 1967. Spisovatelé jako Milan Kundera, Pavel Kohout, Ludvík Vaculík nebo Ivan Klíma svou kritiku završili tím, že přečetli dopis obdrženy od sovětského disidenta Alexandra Solženicyna. To nevydržel Novotného muž Jiří Hendrych a sjezd demonstrativně opustil. Novotný chtěl po jeho hlášení sjezd násilně rozehnat s čistě mocenským odůvodněním, že povolená míra svobody slova umožňuje, aby se ozývali „nepřátelé socialismu.“ Nicméně jeho další spolupracovníci mu takový postup vymluvili s tím, že silový zásah proti spisovatelům by v již poměrně uvolněné atmosféře léta 1967 neukazoval stranu v dobrém světle. Novotného nakonec ustoupil a Hendrych se vrátil na sjezd, kde předvedl „alespoň“ jinou reminiscenci totalitních časů komunistického režimu, když ve svém příspěvku zkritizoval Ladislava Mňačka za sionismus

Ústava z roku 1960 oficiálně vyhlášovala ukončení etapy třídního boje a zahájení etapy třídního sbližování. Postupem času liberálněji smýšlející komunisté

navrhli, že této etapě vývoje společnosti by měla odpovídat i změna kádrové politiky a struktury stranického aparátu. Novotný se proti tomu ohradil v několika svých vystoupeních s konzervativním postojem, že osvědčený model není třeba měnit a že má být zachován status quo. Tentýž názor také hájil v otázce navrhované úpravy vztahu Čechů a Slováků formou federalizace. Důležitý byl zejména jeho projev při návštěvě Slovenska v Martině, kdy: „*kromě útoku proti liberalismu velmi ostře kritizoval a odsoudil opouštění třídních pozic v personální politice, protože některé vedoucí funkce byly obsazovány nekomunisty.*“⁵⁸ Tím následně vyvolal polemiku s Dubčekem, který už měl toho času z titulu svých funkcí prvního tajemníka ÚV KSS, tajemníka ÚV KSČ a člena PÚV i SÚV značný vliv. Dubček na říjnovém plénu ÚV ve svém příspěvku v reakci na Novotného vyzval k posílení pozic Slováků a zmínil rovněž nutnost hledat „*nové, přesnější metody politického vedení, metody řízení a přesnější vztahy mezi nimi.*“⁵⁹ Důležité je následně Dubčekovo zdůraznění, že „*musí jít o zásadní obrat, o podstatné změny v práci strany. Musíme zásadně přejít od nahrazování (přímého řízení), jak to uvádějí teze, doslova k politickému vedení výstavby a rozvoje socialismus.*“⁶⁰ Z teoretické perspektivy Linze a Stepana znamená tento výrok přelévání tranzice do dalších arén. Zatímco v ekonomické aréně už liberalizace probíhala a v aréně občanské společnosti se formovaly potenciálně demokratické iniciativy jako bývalí členové sociální demokracie připravující se k obnově své strany,⁶¹ pak Dubčekův výrok znamenal výzvu k liberalizaci v aréně státního aparátu a politické společnosti, když chtěl, aby KSČ přestala společnost přímo řídit a začala ji pouze politicky vést, což pokud by se aspoň do určité míry realizovalo je mnohem blíže demokracii než autoritářské řízení společnosti. Co ultrakonzervativnímu Novotnému vadilo možná ještě víc bylo zdůraznění, že obrat musí být zásadní a změny v řízení strany podstatné. Není vyloučené, že Dubček tím myslel i změnu v čele strany a první tajemník to tak i pravděpodobně pochopil. To by vysvětlovalo jeho prudkou reakci, ve které Dubčeka mj. obvinil z buržoazního nacionalismu a další jednání ÚV učinil neveřejnými. Takové obvinění už se však v té době setkalo s nesouhlasem většiny členů ÚV, Novotný jakoby si neuvědomoval, že dříve odsouzení „buržoazní nacionalisté“ už jsou rehabilitováni a toto obvinění působilo na sklonku roku 1967 jako anachronismus. Nespokojenost se čím dál tím více personifikovala do osoby prvního tajemníka.

⁵⁸ Kaplan, 1993, 8.

⁵⁹ Dubček, 1967 in Vondrová, Navrátil, Moravec, 1999, 29.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ Hoppe, 2009, 52.

Jeho tábora v očích mas i elit dále uškodil v konzervativním duchu provedený represivní zásah proti studentům v rámci tzv. Strahovských událostí. Studenti ze strahovských kolejí protestovali proti zcela nevyhovujícím ubytovacím podmínkám mezi něž patřily mj. i časté výpadky elektřiny. Vysoká míra tvrdosti, s jakou zasáhla bezpečnost však byla neadekvátní formě i obsahu protestu a pouze přispěla k jeho politizaci, v jejímž rámci se většina studentů a akademiků ve sporu ve vedení režimu postavila na stranu liberalizátorů. Ti už šli na další zasedání PÚV v prosinci s jednoznačným úmyslem odstranit Novotného z funkce prvního tajemníka. Mezitím komunisty v Praze navštívil Leonid Brežněv, vyslechl obě strany sporu, sice podpořil Novotného návrh na odložení jednání PÚV,⁶² ale jinak jej ponechal vlastnímu osudu, pravděpodobně i na základě doporučení svých poradců, že Novotného politická pozice je neudržitelná. Nakonec pronesl svůj známý výrok: „*Je to vaše věc.*“⁶³ Ve dnech 12.-14. prosince pak proběhlo nejdelší nepřetržité jednání PÚV, na kterém se rozhořela bouřlivá diskuse mezi konzervativními „duros“ a liberálními „blandos.“ Konzervativci potřebovali oslabit pozici čím dál tím populárnějšího Dubčeka, proto jej Lenárt, Kapek a Bohuslav Laštovička vášnivě obvinili z frakcionářství a odklonu od socialismu a SSSR, což Novotný korunoval pokusem pohnat Dubčeka před stranickou disciplinární komisi kvůli „nacionálním úchylnám.“ Naproti tomu „*odpůrci Novotného mu předhazovali diktátorské, autoritativní, nekolektivní vůdčí metody, a konečně mu doporučili, aby se vzdal funkce prvního tajemníka strany a zůstal jen prezidentem republiky.*“⁶⁴ Zatímco historik Kaplan tuto situaci popisuje jako krystalizování dvou politických linií,⁶⁵ přímý aktér těchto událostí coby člen ÚV Šik, používá k popisu situace ve své knize přímo tranzitologický pojem, když píše o „*rozštěpení v politbyru.*“⁶⁶ To bylo zcela exemplární, když hlasování o Novotného konci ve funkci prvního tajemníka dopadlo pět ku pěti. Pro hlasovali liberální Dubček a Černík, konzervativní Hendrych s touhou nahradit Novotného, zmiňovaný Kolder, který tušil, že Novotný ho chce kvůli nedostatku loajality vůči své osobě vyměnit a Jaromír Dolanský, který přes své stáří a spíše konzervativní přesvědčení chápal Novotného jako brzdu jakýchkoliv účinných pokusů o zlepšení situace v hospodářství. Proti hlasovali

⁶² který pak stejně PÚV nepřijalo

⁶³ Brežněv, 1967, v původním znění „*Eto vaše dielo.*“

⁶⁴ Šik, 1990, 155.

⁶⁵ Kaplan, 1993, 9.

⁶⁶ Šik, 1990, 153.

hardlineři Laštovička, Michal Chudík,⁶⁷ Lenárt, Otakar Šimůnek a sám první tajemník. Kvůli této patové situaci byla tato otázka postoupena celému plénu ÚV na osmnáctého prosince. Oběma těmito zasedáními předcházela čilá zákulisní jednání, která Šik ve své knize autenticky popisuje. Šik se od Černíka dozvěděl, že liberální Dubček uzavřel v úsilí o svržení Novotného dohodu s oportunistickým hardlinerem Kolderem a hardlinerem z přesvědčení Hendrychem. Důvody, proč se tito dva potřebovali prvního tajemníka zbavit jsou v tomto odstavci výše. Opět je zde demonstrována Przeworského proměnlivost a nejednoznačnost aktérů. Šik tehdy postřehl hrozící nebezpečí, že by Novotného vystřídal stejně konzervativní Hendrych, což by bylo v reformním úsilí dle jeho vlastních slov „z deště pod okap, nebo – lépe řečeno – pod vodopád.“⁶⁸ Proto se domluvil s Černíkem, že za kandidáta na prvního muže strany navrhne jeho a pokusí se předem mu vyjednat podporu u co největšího množství členů ÚV. Novotný byl poté z čela ÚV hlasy většiny pléna odvolán, avšak tatáž většina, která hlasovala pro jeho odvolání nebyla ochotna zvolit Černíka do čela strany.

„Konzervativci se pravděpodobně báli jeho pomsty za to, že byl jednou (jimi) ze sekretariátu odvolán. Ti progresivnější ho považovali za málo zásadního a příliš pragmatického.“⁶⁹

Proto nakonec vykrytalizoval v lednu jako jediný oběma stranami přijatelný kandidát Dubček. Od Černíka jej odlišovalo to, že v jeho případě nehrozila pomsta hardlinerům za něco čeho by se na něm dopustili v minulosti. Za druhé nepůsobil tak pragmatickým dojmem jako Černík a za třetí byl Slovák s pozitivním vztahem ke slovenskému úsilí o narovnání vztahu Čechů a Slováků.

Nástup Dubčeka k moci

Odstraněním Novotného z čela strany zmizela největší brzda reformu a změnila se celková atmosféra ve společnosti. Projevilo se to např. v práci Národního shromáždění, které mj. přispělo k brzkému Novotného konci i v jeho prezidentské funkci.

„Poslanci z vlastního podnětu a bez ohledu na dosavadní zásady kádrové nomenklatury ÚV KSČ vyslovili nedůvěru ministru vnitra, generálnímu prokurátorovi, odvolali předsedu Nejvyššího soudu a předsednictvo parlamentu mělo 20. března jednat – bez souhlasu vedení KSČ – o vyslovení nedůvěry prezidentu Novotnému, který na

⁶⁷ Toho si Novotný chtěl zavázat zamýšleným posunutím jeho osoby do čela KSS namísto Dubčeka.

⁶⁸ Tamtéž, 157.

⁶⁹ Tamtéž, 163.

*doporučení předsednictva ÚV KSČ podal druhý den demisi. Zvláště výrazně se porušení 'stranické poslušnosti' projevilo u komunistických poslanců při volbě předsedy a dalších vedoucích funkcionářů parlamentu. Mnoho komunistických poslanců nehlasovalo pro návrhy, které schválil ÚV KSČ nebo jeho předsednictvo.*⁷⁰

V posílené samostatnosti parlamentu došlo k efektivnímu uplatnění určitých do té doby právně garantovaných avšak nevyužívaných možností, která tato ústavní instituce měla. Tím nastoupila cestu k realizaci další demokratické arény, vlády práva a zároveň i politické arény. To se netýkalo jen Národního shromáždění. Podobnou směrnicí přijalo PÚV v prosinci 1967, když se usneslo na „*posílení úlohy vlády při plnění jejích ústavních funkcí*“ a v souvislosti s byl přijat „*nový 'demokratizační' prvek ... zásada, že za plnění svých úkolů vláda odpovídá Národnímu shromáždění.*“⁷¹ V tomto smyslu vláda opatrně nastoupila cestu k více demokratické politické společnosti už dokonce za vedení konzervativního Jozefa Lenárta, kdy už v roce 1965 hardliner Novotný kritizoval, že „*(Lenártova) vláda jedná na základě několika alternativních návrhů či oponentur, kteréžto praxe komunistické vedení dosud nepoužívalo.*“⁷² Na tom je vidět, že liberální chování institucí se v roce 1968 nezrodilo ze dne na den, ale klíčilo už v letech předcházejících a posílení pozic reformistů v roce 1968 jim vyslalo pozitivní signál, že v této nastoupené cestě mají pokračovat. Změny v činnosti exekutivy nabraly spád poté, co osmého dubna nastoupila do úřadu Černíkova vláda, kterou už jmenoval nový prezident Ludvík Svoboda. Tato vláda byla pro reformní úsilí velkým příslibem. „*Zůstalo v ní devět bývalých členů, devatenáct bylo nových, zastánci důsledné společenské reformy měli převahu. Do pravomoci vlády přešly resorty, o kterých dosud vůbec nerozhodovala nebo kde jen vykonávala rozhodnutí komunistického vedení, jako armáda, bezpečnost a zpravodajská služba, zahraniční politika, hlavní směry hospodářské politiky. Vláda se stávala samostatným a iniciativním mocenskopolitickým faktorem, který se významně podílel na tvorbě politiky, a určujícím faktorem ve výkonu moci.*“⁷³

To bylo zcela v souladu s příslušnou zásadou Akčního programu: „*Nahrazování a zaměňování státních orgánů, orgánů hospodářského řízení a společenských organizací stranickými orgány je nadále nutno zcela dostranit.*“⁷⁴ V podobném duchu

⁷⁰ Kaplan, 1993, 17.

⁷¹ cit dle Kaplan, 2002, 220.

⁷² Tamtéž, 221.

⁷³ Kaplan, 1993, 18.

⁷⁴ Akční program, 1968, 12.

se nesl i stručný článek o změnách v politickém uspořádání společnosti Zdeňka Mlynáře zveřejněný 13. února v Rudém právu „*Naše politická soustava a dělba moci.*“⁷⁵ Ten také mj. v souladu s tranzitology dobře vystihl jednu z příčin nutnosti změny režimu, když napsal, že „*Základní problém našeho dnešního politického systému spočívá v tom, že byl v minulosti vytvářen jako nástroj řešení jiných úkolů, než jaké před sebou má naše společnost dnes.*“⁷⁶ To se velmi podobá Przeworského popisu jedné ze čtyř hlavních možných příčin krize nedemokratického režimu potenciálně otevírajících cestu k tranzici jako situaci, kdy režim dosáhl toho, proč byl instalován a jeho pokračování ve stávající podobě je do budoucna problematické.⁷⁷

Hlavním měsícem, kdy se tranzice posouvala kupředu byl duben. Čtvrtého dubna došlo k významným personálním změnám v PÚV, které tehdy v podstatě ovládli komunisté více či méně příznivě naladěni k reformám. Konkrétně odešli Dolanský, Hendrych, Chudík, Laštovička, Lenárt, Novotný, Šimůnek a Josef Borůvka. Zůstali Černík, Dubček, Kolder, v lednu přibývší Jan Piller, Emil Rigo, Josef Špaček, Vasil Bílák a od března Josef Smrkovský. V pozicích kandidátů skončili Miroslav Pastyřík, Michal Sabolčík, Štefan Sádovský. Den nato plénum ÚV přijalo Akční program strany a osmého dubna byla do úřadu uvedena zmíněná Černíkova vláda.

⁷⁵ Mlynář, 1968 in Hoppe, 2004, 44-48.

⁷⁶ Tamtéž, 45.

⁷⁷ Przeworski in O'Donnell, Schmitter, Whitehead (ed.), 1986, 50.

4. kapitola – Teoretické vysvětlení tranzice Pražského jara

Proč je ve zkoumaném případě štěpení to nejpodstatnější

Zde se dostáváme k jádru československé tranzice 1968. Nikdo z relevantních československých aktérů v roce 1968 explicitně nezamýšlel přechod k liberální demokracii západního stříhu. Z toho ale nevyplývá (!) nemožnost uvažovat v takovém případě o Pražském jaru jako o přechodu k demokracii. V tom spočívá základní mýlka převážné většiny českého odborného i laického veřejného diskursu, který na základě tohoto faktu mylně interpretuje Pražské jaro pouze jako boj mezi dvěma frakcemi uvnitř komunistické strany. Toto tvrzení je třeba vyvrátit, ovšem nikoliv tak, že se o vnitrostranický boj nejednalo. To by nebyla pravda, vnitrostranický konflikt to byl. Cílem této práce je za prvé dokázat, že jeho rozměr a intenzita přesahovaly klasický rámec vnitrostranických bojů v autoritářských režimech jedné strany vedených primárně o pozice, sekundárně o střední či malé rozdíly v prováděných politikách (ve smyslu *politics*). Opěrný bod pro toto tvrzení nachází tato práce v několika faktech. Za prvé spor mezi oběma stranami vyvolaly primárně záležitosti závažného politického charakteru tzn. rehabilitace, ekonomická reforma, později další jako změna kádrové politiky, zrušení cenzury, úpravy politického systému apod. Jak píše Graeme Gill, jedním z nejčastějších spouštěčů vážné nejednoty režimu (*regime disunity*) je právě neshoda ohledně toho, jak řešit krizi, které režim čelí a tyto neshody poté často pokračují, ikdyž se krize vyřeší.⁷⁸ O to ve zkoumaném případě, jak popisuje druhá kapitola šlo, o neshodu, jak řešit otázku rehabilitací a ekonomickou krizi. Tato neshoda je zásadní v tom, že zatímco „softlineři“ v tomto případě Šik chtějí ekonomickou krizi řešit uvolněním poměrů, pak hardlineři zde hlavně Novotný chtějí krizi řešit naprostým opakem – zpřísněním poměrů. Takováto fundamentální neshoda, zvláště přestává-li být držena pod pokličkou režimu a je prostřednictvím médií v rámci jakési glasnosti ventilována na veřejnost trhá režim na kusy.

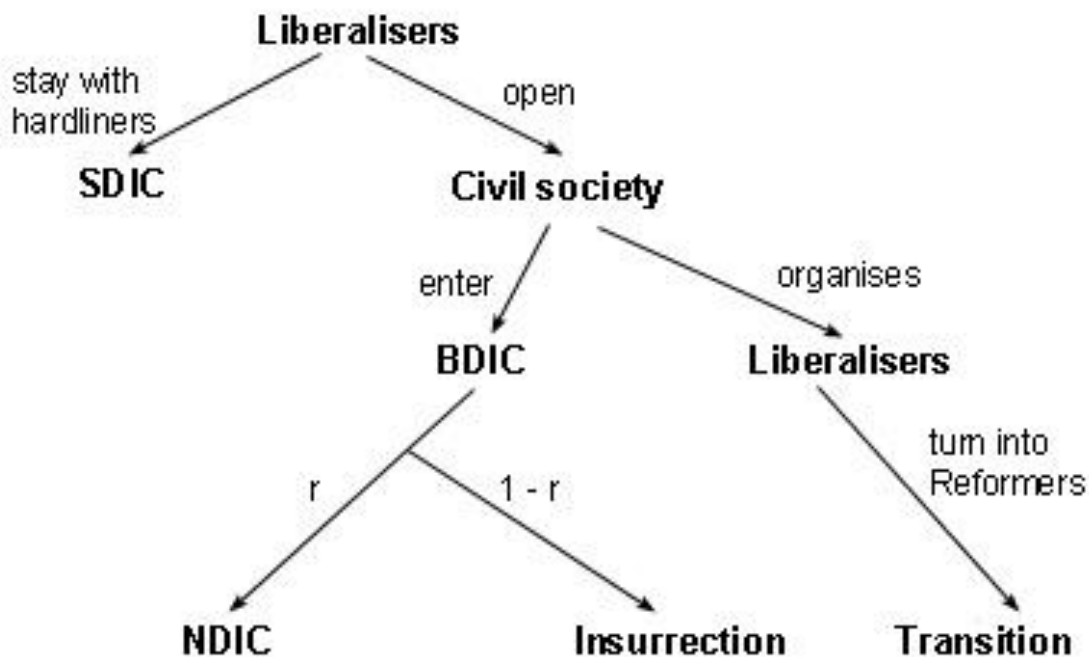
Že se jednalo o nastoupení cesty k přechodu k demokracii dokazuje tato práce dále teorií Linze a Stepana, kdy v druhé a třetí kapitole ukazuje, že reformní proces zapadal téměř do všech jejich pěti arén v nichž musí demokracie zapustit kořeny, aby bylo možno mluvit o demokratizaci. Proto byl a je v této práci věnován na úkor všech ostatních aspektů tranzice zdaleka největší prostor štěpení elit. Ne slepě proto, že to

⁷⁸ Gill, 2000, 29-31.

klasická generace tranzitologů doporučuje,⁷⁹ ale proto, že nebýt štěpení pak by všechny ostatní aspekty jako vzestup občanské společnosti, solidní institucionální uspořádání režimu nebo relativně apolitický charakter armády byly buďto nemožné nebo k ničemu.

Kalkulace liberalizátorů

Druhým teoretickým pilířem o nějž se tato práce opírá při své interpretaci Pražského jara jako přechodu k demokracii je koncept racionálních kalkulací reformních elit představený Adamem Przeworským v článku *The Games of Transition*⁸⁰ převzatý Dvořákovou a Kuncem.⁸¹ Fakt, že reformisté explicitně nezamýšleli přechod k liberální demokracii západního stylu nejen, že neznamená, že se nejednalo o přechod k demokracii, neboť mezistupněm mezi autoritářstvím a liberální demokracií je často polyarchie nebo socialismus resp. socialistická demokracie,⁸² o kterou reformním komunistům v Československu šlo. Dokonce ale, jak níže přehledně ukazuje Przeworského schéma, demokracie blížící se západnímu modelu v konečném důsledku přímým výstupem z reformního procesu být mohla.

⁷⁹ Zde si v tomto smyslu dovoluji citovat dle Dvořákové s Kuncem „okřídlený výrok“ Theila respektive Przeworského: „*modely tu nejsou od toho, abychom jim věřili, nýbrž, abychom je používali*“ cit dle Dvořáková, Kunc, 1994, 84.

⁸⁰ Przeworski, 1992 in Mainwaring, O'Donnell, Valenzuela, 1992, 105-152.

⁸¹ Dvořáková, Kunc, 1994, 84-89.

⁸² Schmitter, O'Donnell, 1986, 13-14.

Na počátku stojí neshoda ohledně způsobu řešení krize. Liberalizátoři ji chtějí řešit uvolněním poměrů a tím se politicky vzdálí hardlinerům a naopak přiblíží občanské společnosti. V tomto momentě je pro další vývoj rozhodující, jaký postoj k ní zaujmou, zda usilují o její kooptaci do svých vlastních sice možná liberalizujících, ale stále režimních autoritářských struktur nebo zda se rozhodnou umožnit jí určitou míru autonomie na režimu a možnost organizovat se. Dojde-li ke kooptaci, pak se vývoj vzdaluje od umírněného přechodu směrem k rozšířenému autoritářství, kde se buď zastaví nebo po případném využití represí vede k zúženému autoritářství či povstání. V případě Pražského jara však liberalizátoři, byť neochotně, umožnili občanské společnosti její organizaci.

Vzestup občanské společnosti

Umožnění organizovaných aktivit občanské společnosti se zaměřením od protopolitických aktivit k explicitně politickým vyjadřuje úsilí o založení Klubu angažovaných nestraníků (KANu), K 231 a sociálně demokratické strany (v jejím případě jde spíše o znovuzaložení). Cílem této podkapitoly není narativ jejich činnosti za Pražského jara nýbrž z hlediska Przewroského schématu ukázat, že ke sblížení pozic liberalizátorů a zástupců občanské společnosti docházelo a chybělo málo k dovršení klíčového bodu sjednaného přechodu totiž uvědomění reformistů, že je pro ně lepší spolupracovat s umírněnou opozicí než hardlinery.

Kan

V případě KANu šlo jeho zástupcům primárně o politické a občanské zrovnoprávnění komunistů a nestraníků.

„U zrodu KANu stála absence názorové tribuny, kde by se ... nestraníci, drtivá většina občanů Československa ... mohli politicky realizovat. ... KAN bude fórum, kde se budou střetávat názory straníků a nestraníků v otevřené diskusi. Konečné řešení (problémů) mělo být výsledkem této diskuse, v níž rozhodující roli bude hrát kvalita argumentů.“⁸³

Fakt, že KAN nebyl striktně vzato opozicí vůči režimu a naopak jeho hlavním cílem bylo podporovat reformní proces explicitně vyhlásil přípravný výbor klubu na jeho prvním veřejném mítinku osmnáctého května. *„KAN se hlásil k 'demokratickému, opravdu humanistickému socialismu' a rozhodně se stavěl proti jakýmkoliv projevům antikomunismu.“⁸⁴* Nezavdával tedy žádnou objektivní příčinu k tomu, aby měli režimní

⁸³ Hoppe, 2009, 164.

⁸⁴ Tamtéž.

hardlineři důvod volat po obnovení represí ze strachu před ohrožením režimu. Předseda přípravného výboru Ludvík Rybáček dokonce v zájmu umírněného a bezproblémového jednání s komunisty ukončil spolupráci s radikálním antikomunistou Ivanem Svitákem.⁸⁵ Přesně v souladu s tranzitologickým doporučením, aby na straně opozice nebyli radikálové, kteří by nahrávali mocenské pozici radikálů ve vedení režimu. Jednotliví radikální reformisté neoficiálně tento krok kvitovali s povděkem a do jisté míry až recipročně se také snažili vyjít KANu vstříc.

K 231

Podobně vstřícně se stavěl k režimu i K 231, který sám sebe chápal jako dočasnou organizaci ad hoc utvořenou za účelem důsledného dotažení rehabilitací do zdárného konce.

„Podle memoranda byl K 231 organizací, která si kladla za cíl bezvýhradně podpořit úsilí KSČ vtělené do jejího Akčního programu. Nic na tom neměnil ani to, že jak na straně K 231, tak na straně KSČ byli lidé, kteří si kvůli své minulosti nedůvěřují. (sic!) A právě to chtěli členové výboru překlenout tím, že se rozhodli nediskutovat choulostivé otázky našeho vzájemného vztahu veřejně a obraceli se na představitele československých komunistů přímo. Přitom hodlali úzkostlivě dbát o naprosto korektní vztah ke KSČ.“⁸⁶

Úsilí zástupců K 231 o spolupráci umírněných sil na obou stranách, která by přemostila příkop mezi členy a nečleny⁸⁷ režimu nejlépe dokazuje jejich následný vzkaz reformistům:

„věnujme se hledání spojovacích bodů a předmětů společného zájmu. Jsme přesvědčeni, že jich je víc, než by se nezasvěcenému pozorovateli zdálo – vždyť vy na nás a my na vás se díváme jinak než před léty. Není důvodu, proč bychom nemohli ve všeobecném smíru najít východisko k budoucnosti. Vedoucí úloha vaší strany by potom nebyla článkem ústavy, ale životnou skutečností.“⁸⁸

Sociální demokracie

Konečně zde bylo úsilí o obnovení sociálně demokratické strany. Ta se v roce 1948 pod nátlakem komunistů „sloučila“ s KSČ a tím de facto zanikla. Ti, kdo usilovali

⁸⁵ Tamtéž, 171.

⁸⁶ Tamtéž, 250.

⁸⁷ Záměrně zde používám pro K 231 termín „nečlen“ režimu, protože dle citací se mi jeví jako velmi nepřesné hovořit o něm jako o opozici – málokterá opozice vůči autoritářskému režimu veřejně deklaruje svou upřímně míněnou podporu podstatné části tohoto režimu.

⁸⁸ Tamtéž, 251.

v roce 1968 o její obnovu se opírali o argument, že sloučení odporovalo stanovám této strany, neboť nebylo posvěceno jejím sjezdem a tudíž de iure k jejímu zániku nikdy nedošlo, pouze k přerušení její činnosti a tu právě chtěli povzbuzení liberální atmosférou roku 1968 obnovit. Sociální demokraté absolvovali v průběhu Pražského jara řadu jednání s komunisty, při kterých jim dali jasně najevo, že primárním cílem jejich náhlé politické aktivity je podporovat reformní proces v KSČ. Charakterizuje to např. citát člena přípravného výboru Rudolfa Bechyně z květnového jednání se Smrkovským, Krieglem a Aloisem Indrou:

„Za námi jsou dlouholeté žaláře, mrtví soudruzi ve věznicích, zemřelí synové a otcové, za námi je oněch odporných dvacet let strachu a hanby, za nichž někteří ztratili naději, že lidé v této zemi mohou být ještě šťastni. Ale přes všechnu tu hrůzu chceme skončit s rekriminacemi, které by mohly vést k hněvu a dalším chybám. Věnujme se úvahám o tom, co dělat, aby to co jsme prožili, se již nemohlo opakovat. Stal se totiž zázrak. Od ledna tohoto roku se ukazuje, že celá řada předních soudruhů v KSČ i prostého členstva se svým smýšlením i jednáním nám sociálním demokratům velmi přiblížila. Je zde na místě, aby námi byl vysloven obdiv a také úcta k těm statečným lidem v KSČ, kteří v lednu zahájili proces obrody ve straně. A v nás vznikla naděje, že je zde možnost uskutečnit socialismus, který je pro nás s demokracií, svobodou, humanismem a tolerancí spjat v jeden celek. Domníváme se, ba dokonce doufáme, že vedoucí úloha KSČ jdoucí touto cestou je v praxi potvrzena.“⁸⁹

Sociální demokraté se v praxi ukázali jako ze tří vznikajících občanských iniciativ nejlepší vyjednavací a možná proto, že režim zhruba věděl, co od nich může očekávat jim také na rozdíl od KANu a K 231, které objektivně vzato byly pro sebereformnější komunisty velkou neznámou nejvíce vycházel vstříc. Dokonale tranzitologickým výstupem z jednání mezi sociální demokracií a KSČ, kdy se mezi sebou dohodli reformisté z řad režimu a umírněná opozice podporující právě tu reformní část režimu bylo uzavření toho, co sami aktéři nazvali „džentlmenskou dohodou“ definující poměr obou stran.⁹⁰ Zástupci obou stran projevíli v této věci velmi vysokou míru toho, co politologové nazývají moudré nebo rozvážné vůdcovství⁹¹ nebo co specificky tranzitologická literatura označuje jako politickou virtú, když ustoupili z radikálních pozic a došli k oboustranně přijatelnému kompromisu. Rudolf Bechyně a tiskový

⁸⁹ Bechyně, 1968 in Hoppe, 2009, 71.

⁹⁰ Hoppe, 2009, 90-91.

⁹¹ V angličtině *prudent leadership*.

tajemník přípravného výboru sociální demokracie Přemysl Janýr se komunistům zavázali, že nevyhlásí obnovu sociální demokracie až do mimořádného VIV. sjezdu KSČ svolaného na deváté září, aby tak nenahrávali hardlinerům v rozhodujícím střetu, ke kterému mělo mezi nimi a reformisty na sjezdu dojít a před nímž dosavadní složení a názorové preference zvolených delegátů nahrávaly reformistům. Jakmile by se tito pevně a definitivně chopili moci, byli sociální demokraté připraveni vyhlásit svou obnovu. Velmi reformní tajemníci městského výboru KSČ v Praze⁹² Ladislav Lis a Jaromír Litera výměnou za to dali Bechyněmu a Janýrovi najevo, že režim jejich stranu postupně začíná brát na vědomí jako reálně existující politickou sílu, které přiznává právo na existenci a vlastní organizaci, se kterou se hodlá střetávat politicky a vůči níž se de facto vzdává možnosti jejího represivního potlačení.⁹³ Tento pocit, že režim už nehodlá vůči opozici uplatňovat represe se týkal i KANu a K 231 a byl zásluhou především ministra vnitra Josefa Pavla. Velmi dobrý pocit z jeho chování dávali nezávisle na sobě najevo jak zástupci KANu: „...*prý tichým hlasem opakoval: 'Buďte opatrní, nevím, jak dlouho tu budu.'* *Pak delegaci předal nějakému nižšímu úředníkovi. Ten nejprve vysvětloval, že ministerstvo už není tím, čím bývalo, že z něj už občané nemusí mít strach a že to tam nyní všichni se všemi myslí dobře;*“⁹⁴ tak zástupci K 231: „*Brodský*“⁹⁵ *osobně byl z nového ministra vnitra tak nadšený, že svůj kladný postoj k němu opakovaně popisoval na okresních ustavujících schůzích. V Plzni například parafrázoval Pavla, který prý 'řekl některé výroky, které nás úžasně potěšily, některé z nich se v podobné formě objevily v novinách, na otázku fyzlů řekl, fyzlové skončily, fyzlové a udavači nebudou, v tomto státě už pro ně není živobytí.'*“⁹⁶

Logické směřování k přechodu

Aktivita občanské společnosti tedy potvrzuje, že v souladu s Przeworského schématem jí bylo umožněno se organizovat a tím se sbližovat s reformisty. Tato práce vychází z přesvědčení, že v momentě, kdy by se reformisté i ti méně liberální a centrističtí dozvěděli, že nejvíce prosovětští hardlineři Kapek, Bílak, Indra, Kolder a Oldřich Švestka píše do SSSR zvací dopis, přičemž Kapek později sám poslal ještě jeden, tak by to pro ně byl rozhodující okamžik, kdy by pochopili, že je pro ně lepší

⁹² Pražští komunisté byli celkově největšími tahouny reformního procesu

⁹³ Hoppe, 2009, 90-91.

⁹⁴ Tamtéž, 154. Následně zástupci KANu do stali potvrzení, že mohou legálně pokračovat ve své přípravné činnosti.

⁹⁵ Jeden ze zakladatelů K 231, bývalý vězeň ve Vojně u Příbrami, Jaroslav Brodský (Hoppe, 2009, 213).

⁹⁶ cit. dle Hoppe, 234 resp. 376.

spolupracovat s umírněnou částí opozice než s radikálními hardlinery („bunkr“) z vlastního režimu. Tomu odpovídá fakt, že skutečné preference liberalizátorů Pražského jara byly seřazeny takto: rozšířené autoritářství – přechod – status quo autoritářství – zúžené autoritářství – revoluce. A situace v níž se nacházeli byla jednoznačně nastavena tak, že rozšířené autoritářství, které by znamenala plná realizace Akčního programu byla nemožná – občanská společnost tlačila na rozvinutí k demokracii (podporovala AP, ale vykládala si ho liberálněji než reformní komunisté) zatímco hardlineři chtěli zúžené autoritářství, kterého později za podpory sovětských tanků dosáhli. Z toho vyplývá, že kdyby nedošlo k intervenci, tak situace jednoznačně směřovala k přechodu k němuž by režim dovedly spojené síly občanské společnosti a reformistů, kteří by přechod akceptovali, jakmile by zjistili, že jejich první preference – rozšířené autoritářství – je neudržitelná.

Path dependency

Jedním z důležitých rysů použité optiky náhledů na přechody k demokracii je vliv, jaký má typ nedemokratického režimu na typ přechodu. Posledním teoretickým bodem této kapitoly je tedy teze, že československý režim před rokem 1968 nejvíce naplňoval charakteristiky autoritářského režimu a tím měl ty nejlepší předpoklady pro sjednaný přechod k demokracii formou paktu. Linz ve své typologii používá k určení typu režimu čtyři parametry – pluralismus, ideologii, mobilizaci a vůdcovství.⁹⁷

V oblasti ideologie se nedá říct, že by měl režim pouze distinktivní mentalitu, kterou Linz přisuzuje autoritářským režimům, na druhé straně se ani nedá mluvit přímo o totalitní ideologii, která by totálně svazovala a všeobjímala život jedinců i společnosti. Režim měl svou oficiální marxiticko-leninskou ideologii, její ortodoxnost a univerzálnost však slábla úměrně tomu, jak sílil reformní proces, který akcentoval právě to, že některé oblasti společenského dění není třeba řídit touto ideologií a dokonce to, že se k něčemu vůbec nevyjadřuje nebo, že některá její správná tvrzení jsou mylně vykládána. Tím jsou míněny např. Mlynářovy výroky ohledně toho, že Marx ve svém díle nikde nepředepisuje systém jedné strany nebo Šikovo uvedení na pravou míru Marxovy teorie o společenském vlastnictví výrobních prostředků, přičemž Šik správně poukázal na to, že výrobní prostředky v Československu jsou ve státním, ale rozhodně ne společenském vlastnictví.

⁹⁷ Ze zdrojů k této práci: Linz, Stepan, 1996, 44, 45.

K mobilizaci autoři říkají, že v tomto typu režimu „*k žádné intenzivní či extenzivní mobilizaci nedochází kromě některých bodů v jeho vývoji.*“⁹⁸ V našem případě přesně o tohle jde. Standardně už režim na rozdíl od prvních let své existence masy nemobilizoval, ovšem za Pražského jara reformní proud mobilizoval proti konzervativnímu křídlu režimu, místy i naopak. Vaculíkových *Dva tisíce slov*⁹⁹ nebylo ničím jiným než výzvou k mobilizaci za účelem podpory reformního proudu, který se v červnu době zdál Vaculíkovi jako poněkud stagnující.

Vůdcovství absolutně neodpovídalo totalitnímu režimu, ani Novotný ani Dubček nebyli totalitními vůdci typu Hitlera nebo Stalina, naopak klíčovým vůdčím prvkem režimu byl kolektivní orgán – PÚV a tajemníci ÚV. Konečně vysoká míra omezeného, za své činy neodpovědného pluralismu, který je pro autoritářské režimy klíčový byla ve své podstatě popsána ve většině dosavadního textu této práce. Existoval zde pluralismus mnoha státních institucí, které se věnovaly téže problematice, pluralismus stranických a vládních orgánů nebo sílí pluralismus na půdě Národního shromáždění.

⁹⁸ Tamtéž.

⁹⁹ Vaculík, 1968 in Hoppe (ed.), 2004, 219-223.

5. kapitola – Proč nebyl přechod k demokracii úspěšný

Obsahem této krátké závěrečné kapitoly je vysvětlení, proč v konečném důsledku nebyla tranzice úspěšná a došlo k jejímu přerušení. Toto vysvětlení je hlubší než na první pohled banální tvrzení „přijely tanky.“ Proč ale tanky přijely, proč se v SSSR rozhodly sáhnout k tomuto nestandardnímu řešení? A čím k tomu československé elity bezděčně přispěly a nahrály?

Mezinárodní kontext

Prvním faktorem je samozřejmě mezinárodní kontext. Československo se jednoznačně řadilo do východního bloku do sovětské sféry vlivu a na vážný náznak toho, že by jednota tohoto bloku měla být uvolněna se Sověti dívali s nechutí a chtěli mu zabránit. Nicméně vedle srpnové vojenské intervence do Československa a vojenského rozdrčení maďarského povstání v roce 1956 byla i řada případů drobení jednoty sovětského bloku, kdy Sověti neintervenovali. Zahraničně-politické odtržení od sovětské politiky provedené komunisty v Albánii, Jugoslávii a Rumunsku se pro srovnání nehodí, protože nebylo tak jako v Československu provázeno úsilím o vnitřní liberalizaci, ale byly zde případy četných krizí režimu v Polsku, hlavně na počátku osmdesátých let v souvislosti se založením Solidarity nebo maďarské reformy Jánose Kádára, které Sověti akceptovali. Důvodů, proč se v případě Pražského jara Sověti rozhodli pro intervenci je několik.

Faktor Brežněv

Tím prvním je obecně nepříliš dobrý vztah, který měl Brežněv k tehdejšímu československému vedení a jeho prováděné politice. Československé elity měly velmi dobrý vztah s jeho předchůdcem Nikitou Chruščovem, který jejich reformní úsilí (ještě v době, kdy jej zejména v ekonomické oblasti podporoval i Novotný) podporoval neboť sám v ekonomické oblasti usiloval o něco podobného, přičemž na poslední zahraniční cestě krátce před svým svržením byl Chruščov právě v ČSSR. Po jeho pádu dokonce Novotný výjimečně vybočil z jinak absolutní podřízenosti Moskvě a jako jediný z komunistických vůdců si dovolil dotázat se, proč došlo k tak rychlému a nečekanému konci soudruha Chruščova ve funkci, když ještě pár dnů před tím byl při své návštěvě Prahy ve výborné fyzické i politické kondici. Brežněv musel chápat, že českoslovenští komunisté nejsou z jeho nástupu do funkce nadšeni a patrně jim to nezapomněl. Chladné a nekooperativní vztahy měl i s Novotného nástupcem Dubčekem a jeho spolupracovníky, kteří v průběhu jara 1968 dlouhodobě z větší části odmítaly

uposlechnout Brežněvovy požadavky na utlumení reformního procesu při schůzkách, které postupně proběhly v Drážďanech, Varšavě, Bratislavě a nakonec v proslavené Čierné nad Tisou. Jádrem problému těchto schůzek a jejich dopadů spočívalo v tom, že navenek se čeští a slovenští představitelé chovali úplně jinak než na domácí scéně. „*U partnerů se vyvolávala představa o souhlasu s jejich požadavky, a doma se požadavky nerealizovaly vůbec nebo podle vlastních představ, které se neshodovaly s představami Moskvy.*“¹⁰⁰ Dále je třeba si uvědomit, že rozhodnutím o provedení intervence Brežněv upevňoval rovněž svou vnitropolitickou pozici, která do té doby nebyla nijak zvlášť silná zvláště před dlouholetým ministrem zahraničí Andrejem Gromykem a premiérem Alexejem Kosyginem. Ostatně i aktivní odpor Němce Waltera Ulbrychta a Poláka Władysława Gomułky vůči Pražskému jaru byl do vysoké míry dán jejich tehdejšími vnitropolitickými problémy. Dalším důvodem, proč zahraničně-politické vzdálení právě Československa a ne třeba Polska bylo pro Sověty extrémně nepříjemné byly možné skryté obavy z určitého obnovení spolupráce na bázi předválečné Malé dohody mezi Československem a dvěma sice komunistickými, ale od SSSR politicky vzdálenými státy vyjadřujícími Pražskému jaru podporu – Ceauseskovým Rumunskem a Titovou Jugoslávií.

Nedostatek Dubčekova vůdcovství

Druhým faktorem úzce souvisejícím s mezinárodním kontextem byl nedostatek vůdcovství především v osobě Alexandra Dubčeka. Ten, jak bylo naznačeno na několika místech výše nikdy nebyl radikálním reformistou jako Císař, Kriegel nebo Josef Pavel. Zvolen do funkce byl místo původně navrženého a ve své době mnohem reformnějšího Černíka právě proto, že byl jakožto kompromisní návrh přijatelný i pro velkou část hardlinerů. Ve své funkci Dubček sice přijal reformní program za svůj a zaštil jej z titulu své funkce, ale nebyl dostatečně lidsky ani politicky silný, aby jej dokázal prosadit a ubránit. Výstižně charakterizuje Dubčeka ve svých vzpomínkách Šik: „*spíš skromný a lidový funkcionář. Měl jsem vždy pocit, že ve styku s lidmi je trochu plachý, nejistý a nerozhodný. Přesto dokázala být v určitých momentech tvrdohlavý, v žádném případě však bezohledný. Právě v tom se lišil od některých vysokých funkcionářů, zvyklých kategoricky a neomaleně prosazovat své zájmy. Spíš bych ho*

¹⁰⁰ Kaplan, 1993, 65.

*označil za příliš měkkého politika, který zcela určitě do velké role, kterou měl později sehrát, nedorostl. K tomu se dost nenaučil zacházet s vlky a hyenami.*¹⁰¹

Kamenem úrazu bylo, že Dubček se nedokázal rozhodnout mezi dvěma cestami, které by skýtaly největší naději na prosazení reformního kurzu fakticky i proti vůli Sovětů. Dubček lavíroval mezi nimi, což bylo v dané situaci to nejhorší co mohl udělat. Buď mohl vyslyšet naléhání, na co nejrychlejší svolání mimořádného sjezdu tedy nejvyššího orgánu strany, který by stvrdil reformní proces a tím by mu dal maximální možnou legalitu, které se k němu neslo od Šika.

*„Jenom včasné politické změny u nás mohly vojenskému vydírání 'bratrskými zeměmi' předejít. Ale Dubček nechtěl o takovém řešení nic slyšet a proti němu se nemohl žádný reformátor postavit. ... Měl jsem ve dnech schůzky v Čierné n. T. strašnou zlost na Dubčekovu dosavadní politiku. Místo aby se energicky a rychle zbavil dogmatických a reakčních sil a vytvořil podmínky jednotného a demokraticky voleného reformního stranického vedení již v květnu 1968, odsouval všechna opatření v tomto smyslu tak dlouho, až bylo již k protiaksi pozdě.*¹⁰²

Na druhou stranu Dubček nezvolil ani druhou cestu, jakou se vydal v Maďarsku János Kádár tedy prosazovat reformy potichu a v té míře, aby byly pro Sověty přijatelné. Kádár byl Dubčekovým největším spojencem mezi pěti státy varšavské smlouvy, se kterými v průběhu Pražského jara jednal a byť na oficiálních setkáních před Sověty si nedovolil reformní proces podporovat, mezi čtyřma očima se snažil Dubčekovi radit tak, aby se reformy podařilo zachránit. Krátce před intervencí, sedmnáctého srpna, se sešel s Dubčkem na hranicích Slovenska a Maďarska a důrazně ho varoval, že pokud něco podstatného nepodnikne k vyřešení situace, pak patrně dojde k vojenskému zásahu. Druhý den sdělili Sověti Němcům, Maďarům, Polákům a Bulharům své rozhodnutí o provedení vojenského vpádu.¹⁰³ Jenže Dubček se svou holubičí povahou možnost intervence vylučoval, jak dokládá Šikova vzpomínka z dvacátého sedmého května:

„Šel jsem za ním, abych se ho na něco zeptal, ale napřed ze mne vyjela otázka: 'Sašo, co budeš dělat, když nás Sověti skutečně vojensky napadnou? Obyvatelstvo má z toho hrozný strach!' Moje otázka Dubčeka strašně rozzlobila, praštil pěstí do stolu a obořil

¹⁰¹ Šik, 1990, 150.

¹⁰² Tamtéž, 194.

¹⁰³ Kaplan, 1993, 65.

*se na mě: 'To jsou přeci vyslovené provokace, jak můžeš právě ty něčemu takovému věřit a rozšiřovat to?'*¹⁰⁴

Z hlediska úspěšné realizace přechodu k demokracii je škoda, že Dubček nezvolil jednu z cest, které se mu nabízely a jednoznačně se jí nedržel. Za daných okolností se jako jednoznačně lepší jevila varianta uskutečnění sjezdu už na jaře, která by značně ztížila Sovětům případnou vojenskou intervenci. Neměli by čas na „nenápadný“ přesun jednotek k československým hranicím ani „cvičení“ na československém území a zároveň by pro ně bylo politicky velmi těžké zvrátit legální usnesení sjezdu KSČ. Reformní závěry sjezdu by navíc měly obrovskou legitimitu v očích drtivé většiny občanů, proti které by také pro Sověty a kolaboranty nebylo snadné se postavit, a která nahrávala přechodu k demokracii v tom smyslu, že naplňovala Rustowovskou podmínku národní jednoty nejen co do příslušnosti k jednomu státnímu celku, ale i příslušnosti k jednomu konkrétnímu politickému kurzu. Lid byl tehdy vzácně velmi jednotný.

*„Suverenita, právo na vlastní cestu a československou politiku vystoupily náhle jako velký celospolečenský a celonárodní problém a zaujaly první místo nejen v politickém životě. Na jeho základě se dále zformovala široká státní a národní jednota. Vytvářeli ji občané všech sociálních skupin, politických směrů, obou národů a všech národností. Šlo o jednotu, která byla sice vyvolána vnějším tlakem a hrozbou, ale vědomí ohrožení se stalo prvkem trvalým.“*¹⁰⁵

Bezpečnostní aparát

Jednou z mála významným skupin obyvatelstva, která sice neveřejně zato však účinně nabourávala jednotu lidu v reformním a protisovětském kurzu byli členové bezpečnostního aparátu zvláště z řad tajných služeb. Ministr vnitra Pavel, který se netajil svým odporem vůči „fízlům a udavačům“ řadu z nich připravil o živobytí a oni s vidinou jeho navrácení asistovali Sovětům při přípravě a provedení vojenského zásahu. Naplnilo se tak to, co Stepan zmiňuje jako možný problém při demokratizaci, že bezpečnostní aparát režimu se nechce vzdát svých výhod a staví se proti demokratizaci, která by jej o ně připravila.¹⁰⁶ Osobně tento fakt přesně naplnili např. Pavlem v červnu propuštěný šéf StB Josef Houska, hardlinery a Sověty chráněný Pavlův náměstek Viliam Šalgovič nebo podplukovník Bohumil Molnár, dříve vyznamenaný tehdejším

¹⁰⁴ Šik, 1990, 189.

¹⁰⁵ Kaplan, 1993, 57.

¹⁰⁶ Stepan in in O'Donnel, Schmitter, Whitehead (ed.), 1986, 72.

šéfem KGB Ivanem Serovem za pomoc při rozdrčení maďarského povstání, který se osobně podílel na zatčení Dubčekovců v noci, kdy vojska pěti států překročila československé hranice.¹⁰⁷ Faktor bezpečnostního aparátu podkopávajícího reformní úsilí nebyl tím rozhodujícím, který by určil jakým směrem se bude situace vyvíjet, ale vedle mezinárodních okolností a nedostatku Dubčekova vůdcovství byl třetí příčinou ukončení tranzice a je vhodné jej zmínit i proto, že Stepan na něj ve svém výčtu možných překážek při demokratizaci pamatuje.

¹⁰⁷ Andrew, Mitrochin, 2001, 268.

Závěr

Závěrem této práce a odpovědí na její výzkumnou otázku, zda by reformní proces Pražského jara vedl k přechodu k demokracii, kdyby nebyl vojenským vpádem přerušen je, že ano. V případě Pražského jara 1968 se jednalo o tranzici, kterou lze na základě zjištěných a popsanych faktorů charakterizovat jako umírněnou a potenciálně ideální pro budoucí konsolidaci demokracie. Typ přechodu byl dán tím, že primární hybnou silou demokratizace byly režimní elity, ovšem opozice nebyla bez významu a reformní části režimu svou činností vycházela vstříc tzn., že v případě úspěšného dokončení by se jednalo o sjednaný přechod k demokracii, který je dle tranzitologů pravděpodobně tím nejlepším možným, protože je nenásilným kompromisem všech relevantních aktérů vylučujícím z rozhodování radikály na obou stranách. Ze tří možností interpretace procesu Pražského jara, které nabízí v závěru své knihy Skilling¹⁰⁸ – reforma, revoluce nebo kontrarevoluce – se jednoznačně jednalo o reformu režimu za účelem jeho „zlidštění“ – dosažení „socialismu s lidskou tváří“, jak znělo jedno z hesel Pražského jara. Ovšem jak dokazují reformní elity samy svým přiznáním v letních měsících roku 1968, že reformní proces se jim trochu vymkl z rukou, u „socialismu s lidskou tváří“ by se vývoj nezastavil a dle názoru autora této práce by pokračoval dál a efektem sněhové koule, která – na začátku malá a kontrolovatelná – se valí dál, zvětšuje se až už ji její tvůrci nejsou schopni kontrolovat, by vedl k demokracii.¹⁰⁹ Už v srpnu byla tato sněhová koule tak velká, že Sověti neviděli jinou možnost jejího zastavení než násilnou vojenskou.

Tím se dostáváme k odpovědi na druhou otázku položenou v úvodu této práce; bylo možné vpádu vojsk pěti států Varšavské smlouvy předejít a zabezpečit tak průběh tranzice? Odpovědí je opět ano, byť ne tak jednoznačné jako u první otázky. Při úvahách o srpnové vojenské intervenci je třeba se vyhnout dojmu o její nevyhnutelnosti. Sověti a jejich spojenci se mohli rozhodnout neinterventovat v Československu jako v případech četných krizí polského komunistického režimu. Faktorem, který nechtěně k vpádu vojsk přispěl snad nejvíce byla Dubčekova nerozhodnost rozebraná výše na str. 43 kvůli níž se nedokázal rozhodnout ani pro jednu z cest, jak reformy před Sověty ochránit. Dubček a jeho spolupracovníci zkrátka neudělali všechno co bylo v jejich silách, nevyužili všechny nabízené politické možnosti, jak zahraničnímu ukončení

¹⁰⁸ Skilling, 1976, 824.

¹⁰⁹ Netvrdím, že liberální demokracii západního střihu, ale klidně třeba plné socialistické demokracii, které v komunistických státech nikdy nebylo v praxi dosaženo, vždy zde byla jen fasádou za níž se ukrýval totalitní, autoritářský nebo později posttotalitní režim.

tranzice předejít. Tato práce dospěla k závěru, že kdyby se jednoznačně rozhodli pro cestu urychlení stranického sjezdu, který by reformy posvětil, pak by značně zvýšili šance, že reformní proces už nebude možné zvrátit. Netvrdím, že tím by se intervenci určitě předešlo, to patrně s naprostou jistotou říci nelze, tvrdím, že tím by teprve udělali všechno, co bylo v jejich silách.

Použitá literatura:

- ANDREW, Christopher M.; MITROCHIN, Vasilij Nikitič. *Operace Progres : Rozdrcení Pražského jara in Neznámé špionážní operace KGB: Mitrochinův archiv*. Přel. Ondřej Novák. Vyd. 1. Praha : Academia, 2001. 696 s. Obsahuje bibliografické odkazy a rejstřík. ISBN 80-200-0810-1.
- *Akční program komunistické strany Československa přijatý na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 5. dubna 1968*. Praha: Svoboda, 1968, 63 s. Stránkové odkazy citované v této práci se vztahují k elektronické PDF verzi tohoto dokumentu dostupné online např. z WWW: <http://www.janbures.cz/User_Data/Images/Ak%C4%8Dn%C3%AD%20program%20KS%C4%8C%20%28duben%201968%29%20-%201.%C4%8D%C3%A1st.pdf>
- DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra; KUNC, Jiří. *O přechodech k demokracii*. Praha : Sociologické nakladatelství, 1994. 157 s. Obsahuje bibliografické odkazy. ISBN 80-901424-8-6.
- GILL, Graeme. *The dynamics of democratization : elites, civil society, and the transition process*. Houndmills : Palgrave MacMillan, 2000. 287 s. Obsahuje bibliografické odkazy. ISBN 0-312-23171-7.
- HOPPE, Jiří. *Opozice 68 : sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha : Prostor, 2009. 390 s. Obsahuje bibliografické odkazy a rejstřík. ISBN 978-80-7260-216-2.
- HOPPE, Jiří. *Pražské jaro v médiích : Výběr z dobové publicistiky*. Praha, Brno : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Doplněk, 2004. 444 s. Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, sv. 11. ISBN 80-7239-162-3.
- KAPLAN, Karel. *Československo v letech 1967-1969*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1993. 81 s. ISBN 80-04-26142-6.
- KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968 I*. Brno : Doplněk, 2000. 323 s. Obsahuje bibliografické odkazy a rejstřík. ISBN 80-7239-061-9.

- KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968 II*. Brno : Doplněk, 2002. 425 s. Obsahuje bibliografické odkazy a rejstřík. ISBN 80-7239-135-6.
- LINZ, Juan; STEPAN, Alfred. *Problems of democratic transition and consolidation : Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore : The John Hopkins University Press, 1996. 479 s. Obsahuje bibliografické odkazy a rejstřík. ISBN 0-8018-5158-0.
- O'DONNELL, Guillermo; SCHMITTER, Phillipe; WHITEHEAD, Laurence (ed.). *Transitions from authoritarian rule : comparative perspectives*. Baltimore : John Hopkins University Press, 1986. 190 s. Obsahuje bibliografické odkazy. ISBN 0-8018-3192-x.
- PRZEWORSKI, Adam. The Games of Transition. In MAINWARING, Scott; O'DONNELL, Guillermo; VALENZUELA, J. Samuel. *Issues in Democratic Consolidation : The New South American Democracies in Comparative perspectives*. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1992. 345 s. ISBN 0-268-01210-5.
- ROBERTS, Andrew. Demythologising the Czech Opposition Agreement. *Europe-Asia Studies*. 2003, roč. 55, č. 8, s. 30. Dostupné z WWW: <<http://links.jstor.org/sici?sici=0966-8136%28200312%2955%3A8%3C1273%3ADTCOA%3E2.0.CO%3B2-5>>
- RUSTOW, Dankwart. Transitions to Democracy : Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*. 1970, vol 2, no 3, s. 337-363. ISSN 0010-4159.
- SCHMITTER, Phillipe; O'DONNELL, Guillermo. *Tentative conclusions about uncertain democracies*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986. 81 s. Obsahuje bibliografické odkazy. ISBN 0-8018-2682-9.
- SKILLING, Harold Gordon. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton : Princeton University Press, 1976. 924 s. Obsahuje bibliografické odkazy a rejstřík. ISBN 0-691-10040-3.
- ŠIK, Ota. *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*. 2. vyd. Praha : Mladá fronta, 1990. 320 s. ISBN 80-204-0208-X.

- VONDROVÁ, Jitka; NAVRÁTIL, Jaromír; MORAVEC, Jan (ed.). *Komunistická strana Československa : Pokus o reformu*. Praha, Brno : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Doplněk, 1999. 584 s. Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, sv. 9.1. ISBN 80-7239-056-2.